

Organització i ús de l'espai urbà andalusí a la conca de l'Ebre. Els casos de *Saraqusta*, *Lārida* i *Ṭurṭūxa*.

Treball Final de Grau d'Arqueologia

Curs 2021/2022

Nèvia Pujol i Bertran (20157325)

Bloc d'Arqueologia Medieval, Moderna i Contemporània

Tutorització: Dra. Marta Sancho Planas

RESUM

En el present treball s'han analitzat les dades històriques i arqueològiques existents sobre tres ciutats ubicades al llarg de la conca de l'Ebre, Saragossa, Lleida i Tortosa, en època islàmica per tal d'obtenir una visió el més clara possible sobre els espais i els edificis que les constituïren i la seva organització. Mitjançant la comparació de la informació extreta i la bibliografia referent a la qüestió s'ha volgut comprovar l'existència o no d'un model estricte d'urbanisme andalusí a l'àrea estudiada.

PARAULES CLAU

Al-Andalus, Ebre, espai urbà, ciutat andalusina, estructures arqueològiques.

ABSTRACT

In the present work we have analyzed the existing historical and archaeological data on three cities located along the Ebre basin, Zaragoza, Lleida and Tortosa, in Islamic times in order to obtain the clearest possible view of the spaces and the buildings that constituted them and their organization. By comparing the information extracted and the bibliography on the issue, we wanted to check the existence or not of a strict model of Andalusian urbanism in the area studied.

KEYWORDS

Al-Andalus, Ebre, urban space, Andalusian city, archaeological structures.

AGRAÏMENTS

Vull agrair la finalització d'aquest treball, en primer lloc, a la meva tutora per fer que confiés en mi mateixa després de cada reunió i per transmetre'm sempre tanta emoció i ambició en l'àmbit de l'arqueologia i de la cultura en general. En segon lloc, a la meva estimada família i amistats més properes per tot el temps que han dedicat a escoltar-me i a donar-me suport i motivació. I, en darrer terme, però no menys important, m'ho agraeixo a mi per tot l'esforç en superar les dificultats i per l'enorme aprenentatge que he extret de l'experiència.

Índex

1.	Introducció.....	1
2.	Objectius i metodologia.....	2
3.	La conca de l'Ebre andalusina	4
3.1.	La conquesta musulmana d'Hispania	4
3.2.	L'organització territorial d'al-Andalus	6
3.3.	La història musulmana de Saragossa, Lleida i Tortosa.....	9
4.	Les medines <i>Ṭurṭūxa</i> , <i>Lârida</i> i <i>Saraqusta</i>	11
4.1.	Definició de l'espai urbà andalusí	11
4.1.1.	Emplaçament	12
4.1.1.1.	<i>Ṭurṭūxa</i>	12
4.1.1.2.	<i>Lârida</i>	13
4.1.1.3.	<i>Saraqusta</i>	13
4.1.2.	Extensió.....	14
4.1.2.1.	<i>Ṭurṭūxa</i>	14
4.1.2.2.	<i>Lârida</i>	16
4.1.2.3.	<i>Saraqusta</i>	19
4.2.	Organització de l'espai urbà.....	20
4.2.1.	Vies, clavegueram i parcel·lacions	20
4.2.1.1.	<i>Ṭurṭūxa</i>	20
4.2.1.2.	<i>Lârida</i>	23
4.2.1.3.	<i>Saraqusta</i>	24
4.2.2.	L'habitatge	26
4.2.2.1.	<i>Ṭurṭūxa</i>	26
4.2.2.2.	<i>Lârida</i>	27
4.2.2.3.	<i>Saraqusta</i>	29
4.2.3.	El poder polític-militar.....	31
4.2.3.1.	<i>Ṭurṭūxa</i>	31
4.2.3.2.	<i>Lârida</i>	32
4.2.3.3.	<i>Saraqusta</i>	34
4.2.4.	El culte pels vius i pels morts.....	34
4.2.4.1.	<i>Ṭurṭūxa</i>	34
4.2.4.2.	<i>Lârida</i>	36
4.2.4.3.	<i>Saraqusta</i>	36

4.2.5. La producció i el comerç.....	39
4.2.5.1. <i>Ṭurṭūxa</i>	39
4.2.5.2. <i>Lārida</i>	40
4.2.5.3. <i>Saraqusta</i>	40
4.2.6. L'oci.....	41
4.2.6.1. <i>Ṭurṭūxa</i>	41
4.2.6.2. <i>Lārida</i>	41
4.2.6.3. <i>Saraqusta</i>	42
5. Discussió.....	42
6. Conclusions.....	48
7 . Bibliografia	50
Annex 1: Mapes QGIS.....	55
Annex 1.1: <i>Ṭurṭūxa</i>	55
Annex 1.2. <i>Lārida</i>	56
Annex 1.3. <i>Saraqusta</i>	57

1. Introducció

Durant la dominació islàmic-medieval del territori, les ciutats constitueixen una entitat essencial en tant que connecten el món rural o, més aviat, les matèries primeres agropecuàries i forestals que aquest és capaç de subministrar, i l'Estat que ha de garantir el bon funcionament de l'administració fiscal sobre la qual se sustenta la seva societat (Malpica, 2010; Sancho, 2005: 123-132; Barceló *et al.*, 1999). Per aquesta raó, el fenomen urbà musulmà -adjectivat així per distingir-lo del cristià i feudal que s'hi desenvolupà alhora- ha estat objecte d'anàlisi i de debats historiogràfics des que es va començar a atendre l'estudi de la comunitat que en menys d'un segle va expandir-se fins a l'extrem occidental del mar Mediterrani. Navarro *et al.* (2007: 9) situen aquest moment a principis del s. XX en relació amb l'expansió colonial europea cap a regions musulmanes. Malgrat el remarcable avenç que s'ha produït en aquest àmbit històric-científic, segueixen havent-hi qüestions per resoldre o concretar i n'han aparegut d'altres a conseqüència del desenvolupament de la recerca, que compta amb millors eines per recollir dades i amb una acumulació de coneixement major que anteriorment, però també com a resultat d'aplicar-hi enfocaments innovadors que, a poc a poc, tendeixen a la interrelació més gran dels descobriments i a l'aprofundiment de l'ens social que va ocupar els espais que s'examinen.

En la primera meitat del s. XX va imperar l'ús de la ciutat per diferenciar el món Occidental de l'Oriental, sobre el qual no es concebia l'existència de tal ens, i com un factor desencadenant del capitalisme modern. Els estudis no contemplaven el passat urbanístic de les ciutats analitzades i atribuïen a aquestes tota la responsabilitat de transmetre l'Islam. A partir de mitjans de segle, amb l'entrada d'historiadors, antropòlegs i sociòlegs a la investigació, es van qüestionar els criteris emprats fins aleshores donant a la gènesi de les ciutats sota poder musulmà un component racional que va fer trontollar l'emprament del concepte *ciutat islàmica*. També es van iniciar les recerques sobre les similituds i les diferències entre aquestes i les ciutats clàssiques. Tot plegat estava banyat d'una visió eurosupremacista que no contemplava el canvi en el temps (Navarro *et al.*, 2007: 9-10, 17-20).

Manuel Ación s'ha erigit en una figura cabdal en la revisió dels preceptes teòrics sobre la ciutat islàmica i, concretament, l'andalusina a partir dels anys 90. Gràcies a ell es van superar idees com que el món urbà islàmic era caòtic a causa de la ineficàcia de

les autoritats i es va establir la cerca d'una major privacitat derivada dels preceptes alcorànics com l'element més definidor de l'urbanisme musulmà. L'increment de l'activitat arqueològica va acompanyar les noves teories i va permetre incidir en els processos d'expansió de les ciutats, de les zones d'enterrament i culte, de les àrees industrials, de l'evolució de l'habitatge i del repertori ceràmic associat (Montilla, 2018 176-177).

Montilla (2018: 179) explica que, avui dia, s'està procurant assolir una major informació sobre com va conformar-se la ciutat andalusina tal com s'ha pogut definir - es veurà en l'apartat de *Discussió*- i qui va realitzar-ne la planificació: l'Estat? El veïnatge? Ambdós?. No entraré a profunditzar en aquestes qüestions, tot i que es veuen inevitablement reflectides en el treball, sinó que elaboraré una anàlisi comparativa entre la informació extreta de tres ciutats d'un marc geogràfic concret, inclòs en l'al-Andalus, i les definicions de diferents autors que permeti posar en relació la teoria emesa per l'acadèmia i la realitat pràctica del fenomen.

2. Objectius i metodologia

El tema escollit per aquest estudi neix de la voluntat d'atendre historiogràficament i arqueològicament la societat andalusina del nord-est peninsular, sovint, poc comentada. Per adherir-me als ítems requerits com a Treball Final de Grau he decidit centrar-me en l'àmbit urbà, ja que, ara per ara, és d'on s'ha obtingut més informació.

Els motius pels quals he elegit com a objectes d'estudi les actuals ciutats de Saragossa, Lleida i Tortosa són diversos. Per una banda, l'elecció de tres ciutats em semblava ideal per assolir una rigorositat suficient en el límit d'extensió requerit. D'una altra banda, les ciutats escollides tenen, com a punt de partida, uns trets comuns -el marc geogràfic, la conca de l'Ebre, i el marc cronològic, l'ocupació musulmana de les tres ciutats està compresa entre principis del s. IX i la primera meitat del s. XII- amb els quals volia comptar per tal de dur a terme l'anàlisi d'acord amb els objectius preestablerts. I, per últim, hi ha una part personal que em lliga emocionalment a cadascuna de les ciutats d'una forma diferent però motivadora per elaborar el treball presentat.

Amb la voluntat d'aprendre sobre la societat andalusina del territori concretat des d'una perspectiva més vinculada amb l'arqueologia espacial o del paisatge que amb la d'anàlisi de materials, vaig plantejar-me com a objectiu principal esbrinar com

s'organitzava una ciutat andalusina de la conca de l'Ebre, quelcom que porta inherent, segons la meua perspectiva teòrica, la forma de pensar i actuar de les persones actives d'aquesta organització. Per tal d'assolir-lo, vaig dissenyar el treball com una anàlisi comparativa que m'havia de portar a trobar elements comuns i diferències i a confirmar o desmentir la hipòtesi basada en l'existència, en els marcs geogràfics i cronològics establerts, d'un model urbanístic més o menys establert vinculat a l'imaginari de la societat objecte d'estudi.

En paral·lel a l'objectiu i a la hipòtesi inicials del treball vaig proposar-me resoldre un seguit de qüestions que, en tot cas, m'ajudarien a guiar i concloure l'anàlisi. Aquestes són:

- a) Hi havia en les ciutats andalusines de la conca de l'Ebre una distinció de zones segons la seva funció? És a dir, la zona d'hàbitat es trobava en un espai diferent del dedicat als edificis relacionats amb la política, etc.
- b) Existia una segregació social en l'espai? En quins? I d'acord amb què?
- c) Quins canvis pateix la ciutat andalusina al llarg del temps? A què es deuen?

Per dur a terme l'estudi d'acord amb les metes definides, he hagut de documentar-me a través de fonts primàries -textos d'autors contemporanis als fets descrits i memòries arqueològiques- i secundàries -articles, llibres, estudis, etc.- tant sobre els tres casos d'estudi com sobre el món musulmà peninsular en general.

En el procés m'he trobat amb algunes dificultats o limitacions. La més evident, probablement, ha estat que per a cada ciutat el grau de coneixement sobre l'estructuració urbana en època islàmica i de divulgació del mateix és diferent. En algunes un tema s'ha desenvolupat més que un altre i, com l'anàlisi parteix de voler comprovar si hi ha similituds o no en les ciutats, no he trobat adient substituir la informació que mancava en una per l'aconseguida en una altra. Aquest fet es deu, parcialment, a una altra limitació, inherent en la tasca arqueològica: la pervivència dels tres nuclis urbans en el temps, que dificulta o impossibilita, en alguns casos, l'excavació en extensió i, per tant, l'obtenció d'una informació completa, la qual, a més, depèn majoritàriament d'intervencions d'urgència. L'accés a determinades fonts ha estat, de vegades, un impediment més en l'avenç del treball, especialment, en el cas de Saragossa, en què no s'ha pogut consultar

cap memòria d'intervenció perquè no estava disponible a tot el públic. De totes maneres, he procurat tenir informació suficient per a cadascun dels apartats.

Com el lector o la lectora podrà observar, he estructurat el text en una primera part introductòria en què s'exposen les motivacions, els objectius i la metodologia que han regit el treball, així com el context històric que emmarca el tema; una segona part que constitueix el cos del treball en què s'exposen les dades empíriques que permetran discutir la qüestió i extreure les conclusions, descrites en una darrera part. El cos s'ha organitzat en títols temàtics relacionats amb la funció de les diferents estructures.

3. La conca de l'Ebre andalusina

3.1. La conquesta musulmana d'Hispania

L'any 622 va començar l'expansió d'una nova religió sorgida a Aràbia, l'*Islam*, que de mans del seu seguici, el poble musulmà, va arrelar en el territori comprès entre l'oceà Índic i l'Atlàntic en cent anys (Fig. 1) (Sancho, 2005: 26; Bramon, 2000: 148).

Figura 1. Mapa explicatiu del procés d'expansió de l'*Islam*. Extret de <http://yksimery.blogspot.com/2012/11/3-la-expansion-del-islam.html> [última consulta: 16/07/2022].

Després de diversos intents d'incursió musulmana a Hispània -el 675 per la província *Carthaginensis* i el 707 per les illes Balears- (Albero *et al.*, 2011: 165; Sancho, 2005: 26), la definitiva va tenir lloc el 712 per part de les tropes àrab-berbers comandades per *Mūsà ibn Nuşayr*, governador d'*Ifriqīya* i d'*al-Mağrib* (Barceló *et al.*, 1999: 50), que ja havia sotmès el nord d'Àfrica (Bramon, 2000: 147). L'ocupació peninsular va ser molt ràpida (Fig. 2) -el 714 s'arribava a l'extrem més allunyat, la *Narbonensis*- (Díaz *et al.*, 2007: 607) a causa de la inestabilitat del poder vigent -visigot- i del ventall d'avantatges que propugnaven els invasors a la població envaïda (Sancho, 2005: 26-27). Barceló *et al.* (1999: 35) defensa que "s'ha de parlar d'una invasió meditada" que seguia una clara estratègia consistent en ocupar, primerament, les ciutats i, a continuació, el seu entorn, on hi havia les millors terres de conreu, tot desplaçant els seus antics habitants (Barceló *et al.*, 1999: 35). El territori peninsular sota domini islàmic, aviat, va rebre el nom d'*al-Andalus* (Bramon, 2000: 148) i els andalusins i les andalusines van emmirallar-se en la societat oriental assumint-ne la ideologia i les formes de vida (Sancho, 2005: 17).

Figura 2. Mapa descriptiu de la invasió islàmica de la península Ibèrica. Extret de https://es.wikipedia.org/wiki/Conquista_musulmana_de_la_pen%C3%ADnsula_ib%C3%A9rica#/media/Archivo:Invasionisl%C3%A1micaspa%C3%B1a.svg [última consulta: 17/07/2022].

L'assentament i presa del poder per part de musulmans i musulmanes a la península Ibèrica entre els ss. VIII i XV, grosso modo, va suposar una ruptura amb el procés històric que seguia l'antiga Hispània, ja que va aparèixer una realitat sociopolítica completament diferent que s'inseria en la dinàmica de la umma¹ (Sancho, 2005: 17) i que no s'ha de menystenir en l'elaboració del discurs històric peninsular, espanyol i català perquè en som hereus i hereves. Així, Bramon (2000: 148) indica que quan els feudals van conquerir la Catalunya Nova² la població parlava àrab i en l'horitzó es destacaven les sudes, les alcassabes o els minarets.

3.2. L'organització territorial d'al-Andalus

Al-Andalus, per formar part de l'Estat islàmic³, va ser objecte d'una reestructuració territorial que s'adeia als canvis sociopolítics i econòmics establerts pels conqueridors (UNED Tudela, 2009-2010: 9). De fet, l'espai i l'organització del mateix va ser força canviant d'acord amb les variacions polítiques del nou règim (Díaz *et al.*, 2009: 64-65).

L'estudi sobre la divisió administrativa d'al-Andalus és un dels més complicats en l'àmbit de la historiografia a causa de la naturalesa dels texts⁴, geogràfics i historiogràfics, i de la tècnica de construcció del relat (Lorenzo, 2020: 44). Allò que se sap és que els autors orientals sempre van considerar al-Andalus com una frontera *-tagr-* entre el món no-islàmic i el seu gran estat, una visió que, al principi, els autors andalusins van copiar. Aviat, la percepció d'aquests últims -com a mínim, a partir del s. X⁵- va canviar, tot considerant que el seu territori tenia zones de *tagr* -pl. *tugūr-* i zones d'interior *-nabiya-* (Lorenzo, 2020: 43; Díaz *et al.*, 2009: 64). Aquesta gran divisió del territori sembla que va conviure amb una subdivisió en demarcacions més petites conegudes com a cora *-kūra*, pl. *kuwar-*, que tenien finalitat governamental, militar i fiscal, una capital i un territori circumdant (Molina *et al.*, 1985: 12). Ara bé, mentre que l'existència de *kuwar*

¹ Terme que fa referència a la comunitat de creients de l'Islam.

² Part del territori actualment català que va ser guanyat als musulmans per part dels comtes catalans.

³ Amb el vocable *Estat islàmic* m'estaré referint en tot moment a les àrees geogràfiques amb govern islàmic durant el període medieval, les quals van variar al llarg del temps, malgrat en aquest treball no s'entri a detallar.

⁴ La informació es presenta inconnexa perquè es tracta d'una juxtaposició de notícies que dona lloc a repeticions i contradiccions, ja que els cronistes no interpreten ni analitzen sinó que recullen i transmeten allò rebut. A més, en els mapes històrics, especialment, se sol prescindir de referències cronològiques sent impossible determinar el moment a què respon la geopolítica representada (Lorenzo, 2020: 44-45).

⁵ Ibn al-Qūṭīyya mostra aquesta concepció quan esmenta *al-tagr al-a'la* -frontera superior- en la seva obra (Lorenzo, 2020: 42).

hauria operat en el pla administratiu, la dels *tugūr* ho hauria fet en un pla ideal o subjectiu, raó per la qual entre els autors de l'època s'identifiquen contradiccions a l'hora de relacionar algunes *kuwar* amb un *tagr* o *nabiya* en concret⁶ (Lorenzo, 2020: 43).

Tot aquest raonament és vàlid per l'al-Andalus prèvia al 1031 (Fig. 3), quan els governants i famílies poderoses de les cores van independitzar-se del poder centralitzador de Còrdova esdevenint petits regnes que s'han anomenat *taifes*. La vida de les *taifes* va ser molt limitada, ja que el 1090 al-Andalus va incorporar-se, forçadament, a l'Imperi almoràvit que va fer retornar l'organització per cores, en aquest cas, dependents d'un poder central diferent amb capital a *Marraquech*. El 1145, els almohades van prendre el poder d'al-Andalus eliminant per complet les cores a causa de la seva ortodòxia religiosa, que els va dur a buscar la màxima unificació territorial equivalent al principi de l'*umma*. Entre ambdós darrers períodes va haver-hi una segona època de taifes, més breu que la primera (Díaz et al., 2009: 64).

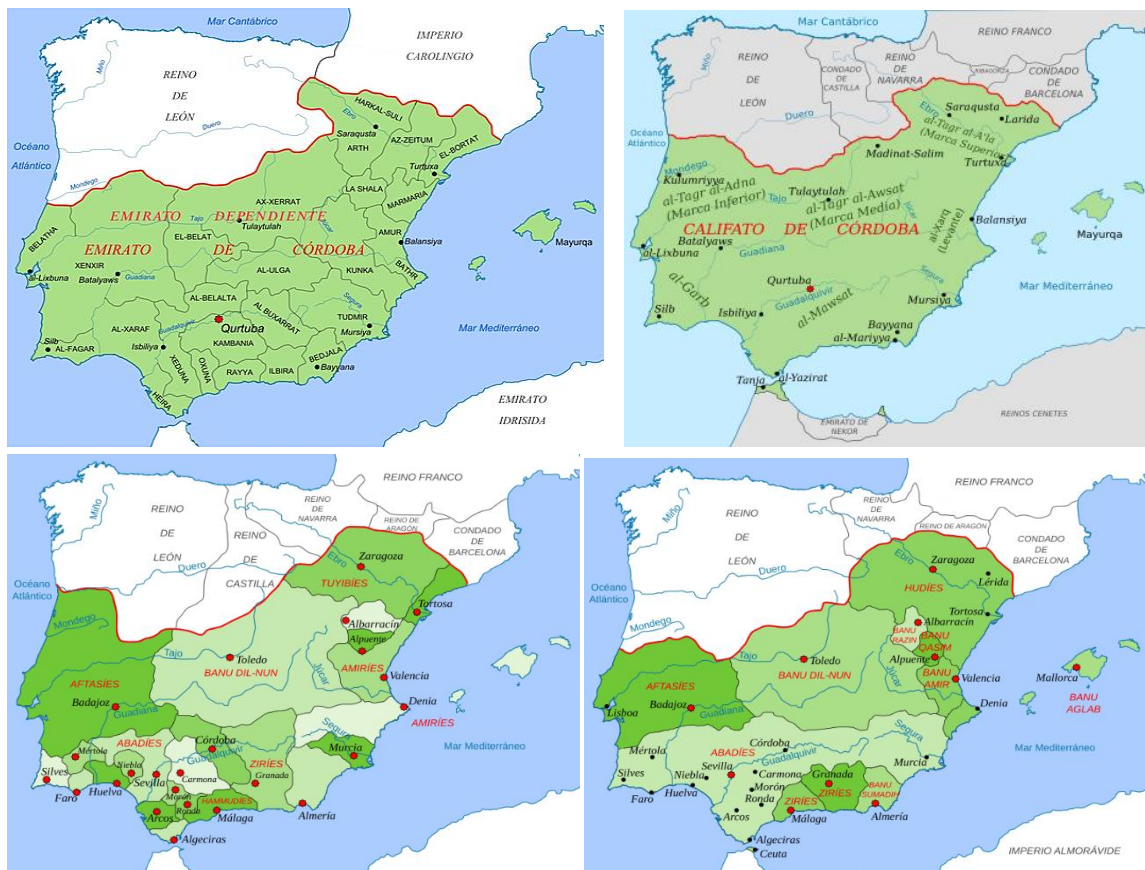

Figura 3. Mapes representatius de l'evolució administrativa d'al-Andalus. S'observa la situació administrativa de les tres ciutats objecte d'estudi durant (d'esquerra a dreta començat per dalt) l'Emirat dependent de Còrdova, el Califat de Còrdova i el període de Taifes -la primera imatge correspon al 1031 i la segona al 1080-. Extretes de <https://www.timetoast.com/timelines/historia-de-al-andalus-y-de-los-reinos-cristianos> [última consulta: 17/07/2022].

⁶ En el següent apartat es fa palesa aquesta qüestió envers als objectes d'estudi d'aquest treball.

Existeix una diversitat força important entre els autors contemporanis a l'existència d'al-Andalus a l'hora d'emprar una o altra terminologia per referir-se a la zona de la conca de l'Ebre⁷, que constitueix el marc espacial d'aquest treball. Alguns es decanten per considerar-la única i totalment part de l'*At-Taḡr al-A 'lā* o Frontera/Marca Superior; altres per inserir-la, en una part molt petita, que afectaria, d'entre els objectes d'estudi, Tortosa, a la *nabiya* coneguda com a *Xarq al-Andalus*, que vol dir *zona oriental d'al-Andalus* i que també inclouria territori de les actuals províncies de Castelló de la Plana, València, Alacant i Múrcia (Rosselló-Bordoy, 1986: 253); i uns darrers que obviarien el concepte *At-Taḡr al-A 'lā* deixant en possessió del *Xarq al-Andalus* tota l'àrea que constituïa la frontera entre el territori andalusí i *Ifranga* -regne cristià dels francs- (Barceló *et al.*, 1999: 61), zona de guerra (Bramon, 2000: 50). Tanmateix, no és objectiu del treball resoldre aquest debat historiogràfic.

Entre els conqueridors de la Península cal reconèixer diverses ètnies: àrabs -del sud o *iemenites* i del nord o *qaysis*-, berbers i sirians -que, junt amb els àrabs, van formar el grup dirigent- (Sancho, 2005: 33). Malgrat la manca de precisió en el coneixement sobre la distribució geogràfica dels diversos grups i la demografia andalusina (Sancho, 2005: 37), se sap que a la zona objecte d'estudi es van assentar, majoritàriament, iemenites -a les ciutats- i berbers -al món rural, especialment, del Baix Ebre, on se situa Tortosa (Sancho, 2005: 40)-. No es coneixen tampoc els motius perquè s'hi instal·laren (Barceló *et al.*, 1999: 62).

A l'arribada de l'Islam a *Hispania*, lògicament, aquesta estava habitada per hispano-visigots, molts dels quals van abandonar la fe arriana per l'islamisme esdevenint un nou grup social, els muladís -*muwalladūn*-. Aquests van tenir un paper força important en la política a la conca de l'Ebre, sent necessari destacar la nissaga dels *Banū Qāsī* perquè van governar sobre l'occident de la vall de l'Ebre i la dels *Banū Sabrit*, subdividida en *Banū 'Amrūs* i *Banū al-Tawil*, que va actuar a l'orient de la vall de l'Ebre. D'altra banda, hi havia jueus, que van acceptar les condicions de l'islam, però van mantenir la seva fe i la seva organització; i esclaus portats com a esclaus i islamitzats (Sancho, 2005: 41, 42).

La societat fronterera i, per tant, de la conca de l'Ebre, a la qual cal afegir, a partir de la conquesta almoràvit, contingent subsaharià, va procurar mantenir la seva autonomia

⁷ En l'anterior apartat ja s'ha esmentat quina pot ser la causa d'aquesta aparent contradicció.

i que no s'interferís des de la seu de l'estat andalusí en les seves lluites (Barceló *et al.*, 1999: 62).

3.3. La història musulmana de Saragossa, Lleida i Tortosa

Per cap dels casos d'estudi es coneix la data exacta d'invasió musulmana, però es calcula que va ser anterior al 714, ja que no s'hi va mostrar oposició (Sancho, 2005: 43).

Amb la instauració de l'emirat dependent de Damasc, del 711 al 756, Saragossa, Lleida i Tortosa⁸, que havien estat importants centres urbans d'època visigoda, van convertir-se en els principals centres administratius i militars del nord-est andalusí. Els seus governadors -valís nomenats per l'emir de Còrdova⁹, escollit pel califa de Damasc-, des de la ciutat, controlaven part del territori i de les vies de comunicació (Sancho, 2005: 34). De fet, al s. IX -període de l'emirat independent de Bagdad: 756-929- *Saraqusta* esdevé capital d'aquesta zona de Frontera amb *Lârida* i *Ṭurṭūxa* com a subordinades (Fig. 4). La primera controlava els territoris de ponent esdevenint la Frontera Superior Extrema -*Thagr al-A'la*- i la segona, els de llevant esdevenint la Frontera Superior Oriental -*Thagr al-Xarquí*-. En aquest context, els *Banū Qāsī* -família muladí d'origen navarrès que ja senyorejaven Saragossa- havien estès el seu domini a les fèrtils valls del Segre i del Cinca, que controlaria Lleida, mentre que Tortosa es mantenia fidel al poder de Còrdova i no participava activament dels conflictes fronterers, malgrat rebre atacs tant cristians com musulmans (Sancho, 2005: 50). Entre el 906 i el 922 el govern de la ciutat i el territori de Lleida va estar en mans dels *Banū Tawil*, però el 927 la nissaga àrab dels *Banū Tujīb* va irrompre en les disputes pel poder a tot el territori fronterer entre els *Banū Qāsī* i els *Banū Sabrit* adquirint les zones que aquestes darreres havien controlat fins aleshores (Sancho, 2005: 53).

Amb la instauració del Califat de Còrdova, del 929 al 1031, es va reduir la conflictivitat al nord-est peninsular, duent-se a terme un procés de reformes urbanes més o menys intens en cada cas (Negre, 2015: 347). En aquest moment, la zona era governada per personatges propers al califa, que van expulsar definitivament les famílies muladís del poder (Sancho, 2005: 57 i 58). Els *Banū Tujīb* amb el vistiplau cordovès van aconseguir independitzar *Lârida* de *Saraqusta* (Sancho, 2005: 61 i 62)

⁸ *Ṭurṭūxa*, *Lârida* i *Saraqusta*.

⁹ Capital d'al-Andalus des del 716 (Sancho, 2005: 34).

Figura 4. Mapa representatiu de la proposta de traçat de les vies entre Tortosa i Saragossa en època andalusina en què s'observa la interconnexió existent entre els tres objectes d'estudi. Extret de Negre, 2013: 221.

El període entre el 1009 i el 1031 es coneix com a *fitna* i es caracteritza per un constant de guerres intestines que van generar fins a catorze canvis de califa, l'últim dels quals va ser acollit a la suda de *Lârida*. En aquest context, els partidaris de cadascun dels califes van acabar exercint el poder allà on es trobaven sense cap document que legitimés la seva autoritat (Barceló *et al.*, 1999: 85) i al-Andalus va reestructurar-se en diversos Regnes de Taifes (Sancho, 2005: 63-66). La zona objecte d'estudi va organitzar-se en dues taifes: la de *Saraqusta*, en què s'inclouïa *Lârida* i el seu entorn, governada pels *Banū Tujīb* fins al 1039, quan mor el seu últim representant i el govern de les ciutats passa a mans dels àrabs *Banū Hūd*; i la de *Ṭurṭūxa*, que, governada pels eslaus, entre el 1018 i el 1021 va ser annexionada a la de València i el 1060 va ser absorbida per la de *Saraqusta* (Sancho, 2005: 69-70). *Lârida* i *Saraqusta* estaven en constant conflicte perquè la primera volia guanyar autonomia (Sancho, 2005: 71), ara bé, la Vall de l'Ebre unificada es va consolidar com una de les taifes andalusines més importants i va mostrar resistència davant l'amenaça almoràvit de finals de s. XI (Sancho, 2005: 73). El 1086, els almoràvits entraren a la península destronant els líders de les taifes en un intent de reunificar al-Andalus. *Ṭurṭūxa* va ser ocupada el 1099 i va ser annexionada a València, capital del *Xarq*; *Lârida*, el 1102; i *Saraqusta*, gràcies a un pacte, es va mantenir com a taifa fins al 1110 (Sancho, 2005: 76-77).

Els comtats catalans, veïns cristians del nord-est peninsular, van actuar com a mercenaris dels reis de Taifes en les seves lluites intestines, guanyant capacitat bèl·lica, i van enriquir-se arran de les paries¹⁰, enfortint el seu poder respecte a l'inici del període andalusí. A partir del 1115, doncs, van iniciar un avenç constant sobre terreny islàmic. Alfons I el Batallador va conquerir *Saraqusta* el 1118; *Ṭurṭūxa*, després d'un intens setge per terra i mar, va capitular el 1148; i *Lârida* va lliurar-se a Ramon Berenguer IV i Ermengol VI d'Urgell la tardor del 1149. Els ciutadans musulmans de les ciutats conquerides no van ser, en època medieval, obligats a convertir-se ni expulsats, sinó que se'ls va deixar triar entre quedar-se sota domini cristià traslladant-se a la perifèria de les ciutats -ravals- o abandonar l'espai amb els seus béns mobles (Sancho, 2005: 80-81).

4. Les medines *Ṭurṭūxa*, *Lârida* i *Saraqusta*

La ciutat, com qualsevol altre espai creat i/o modificat per l'ésser humà, adquireix unes formes directament relacionades amb la ideologia de la societat que acull, ja que aquesta defineix llurs necessitats i desitjos. Així doncs, l'arqueologia, en aquest cas, urbana és una de les eines fonamentals per arribar a conèixer les comunitats que ens han precedit, a vegades, en els mateixos espais que avui dia habitem i utilitzem d'acord amb la nostra manera de pensar i viure el dia a dia.

Abans d'iniciar l'anàlisi urbanística de cadascun dels casos objecte d'aquest estudi, cal assimilar alguns aspectes generals de la ciutat islàmica. Primerament, l'ús del terme medina -*madîna*- per referir-s'hi, malgrat l'ambigüitat del seu ús en la historiografia al llarg dels segles (*cf.* Nakhli, 2006: 4-8). En segon lloc, la religiositat dels seus residents, que marca en gran mesura el tipus d'edificis que s'hi van instal·lar i les seves característiques. Per últim, la possible existència d'un substrat cultural local diferent en el lloc escollit per realitzar l'assentament islàmic que l'influenciï (Gutiérrez, 2015).

4.1. Definició de l'espai urbà andalusí

La ciutat en el món andalusí es defineix com una unitat polític-administrativa i econòmica que comprèn, a més del territori urbà de la capital del districte, les zones agrícoles, els castells, les alqueries i els poblats (H. Mones, Riei, 1957 citat a Abd al-Karim, 1972). A causa del límit d'extensió d'aquest treball, tanmateix, només s'ha pogut

¹⁰ Tribut que pagaven les Taifes als Regnes cristians per no ser atacades. Saragossa, Lleida i Tortosa en pagaven als comtes catalans.

abordar l'àmbit de la capital i els espais derivats del seu creixement, és a dir, la medina i els seus ravals.

Les medines de *Ṭurtūxa* i *Saraqusta* van assentar-se sobre les *urbs* romanes de *Dertosa* i *Caesaraugusta*, respectivament, en canvi, *Lârida* s'ha considerat de nova fundació perquè la ciutat romana restava abandonada des del s. V (Lorient, 1990: 12; Kirchner *et al.*, 2015: 118), quelcom traduït en un lapse arqueològic del qual parla Sancho (2005).

L'arqueologia urbana ha demostrat que la consolidació urbanística d'època andalusina es va produir a partir del s. X i, sobretot, en l'XI, quan augmenten les referències a les medines d'al-Andalus en les cròniques àrabs. En aquest moment, les ciutats islàmiques de la conca de l'Ebre presentaven muralles, alcàsser -*sudda*-, mesquites -temple religiós islàmic- i ravals. La major modèstia de les entitats urbanes immediatament anteriors i la destrucció per substitució a què aquestes es van sotmetre expliquen la menor significança de les restes arqueològiques prèvies al s. X, entre les quals cal exceptuar l'edifici de funció desconeguda descobert a la pl. de Nostra Senyora de la Cinta a Tortosa, que va ser datat entre els ss. VII i VIII (Kirchner *et al.*, 2015: 118-119).

4.1.1. Emplaçament

4.1.1.1. Ṭurtūxa

Ṭurtūxa es va assentar sobre una estreta plana al·luvial entre el turó de la Suda a l'est, el barranc del Rastre al sud-est, el barranc del Célio al nord i la façana fluvial del riu Ebre a l'oest (Fig. 5), on s'hi havien instal·lat els romans i, abans d'aquests, la tribu ibera dels *Ilercavons*, probablement, sota el nom d'*Hibera* (Bea *et al.*, 2011: 498).

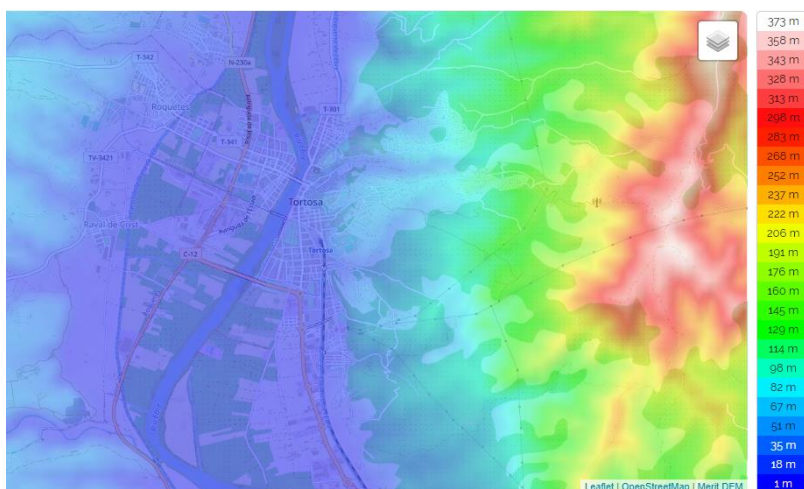

Figura 5. Mapa topogràfic de l'actual ciutat de Tortosa en què s'observen les mateixes característiques naturals de l'espai en època andalusina. Captura extreta de <https://es-es.topographic-map.com/maps/3acx/Tortosa/> [última consulta: 17/07/2022].

4.1.1.2. *Lârida*

Lârida es va ubicar en una zona topogràficament marcada per uns elements naturals que han condicionat la seva forma al llarg de la història (Fig. 6): el turó de la Seu Vella, que davalla mitjançant terrasses fins a la llera del riu Segre; i els rius Segre i Nogueroles, que delimiten pel sud i pel nord-est l'espai urbà i configuren unes terrasses al·luvials més amples que les del turó. Així doncs, els costats oest i nord-est són els únics que queden lliures d'accidents geogràfics marcats i, per tant, esdevenen zones on la ciutat pot estendre's sense condicions. Aquest va ser el mateix emplaçament escollit pels romans per fundar *Ilerda*, tot i que, ara per ara, no sembla el que la tribu ibera dels *Ilergets* reconeixien com a la seva capital (Lorient *et al.*, 1997: 101). Al-Idrisi informa que, aleshores, el Segre s'unia a l'Ebre al castell de Mequinensa, població que pertanyeria a la cora de *Lârida* (Bramon, 2000: 84).

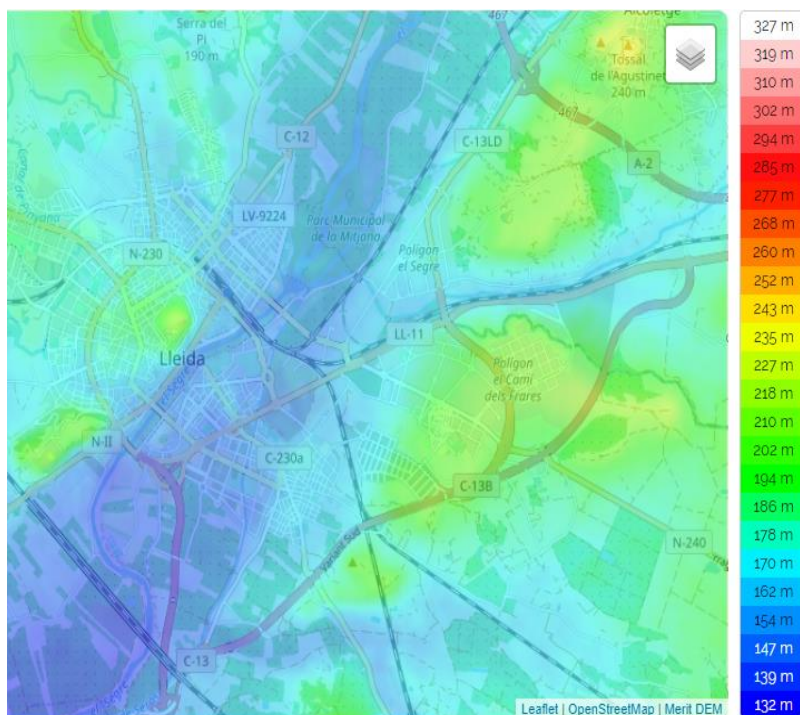

Figura 6. Mapa topogràfic de l'actual ciutat de Lleida en què s'observen les mateixes característiques naturals de l'espai en època andalusina. Captura extreta de <https://es-es.topographic-map.com/maps/6o2y/L%C3%A9rida/> [última consulta 17/07/2022].

4.1.1.3. *Saraqusta*

En la fundació de *Saraqusta* s'observa com el centre neuràlgic no va variar gaire respecte del d'època romana, ubicant la ciutat al marge dret del riu Ebre en un terreny elevat que permetia una bona visió (Galve, 2010: 159).

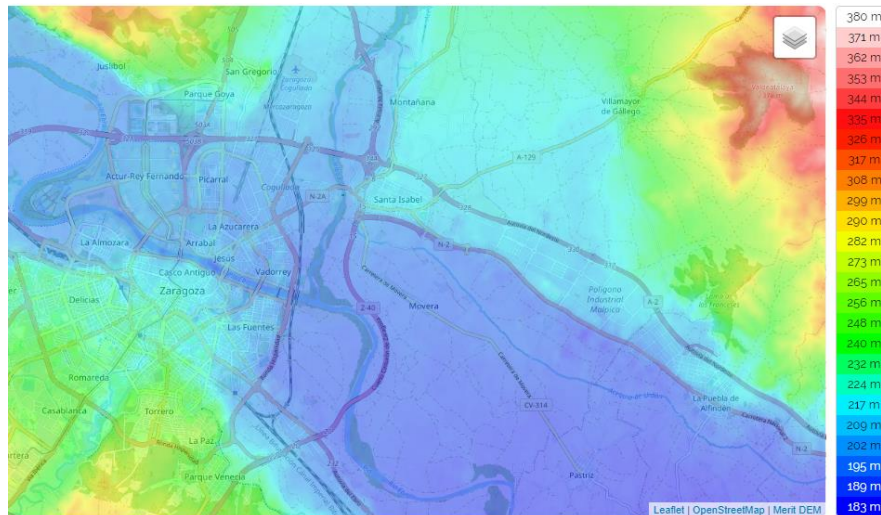

Figura 7. Mapa topogràfic de l'actual ciutat de Saragossa en què s'observen les mateixes característiques naturals de l'espai en època andalusina. Captura extreta de <https://es-es.topographic-map.com/maps/vmvk/Zaragoza/> [última consulta: 17/07/2022].

4.1.2. Extensió

4.1.2.1. *Ṭurṭūxa*

El primer perímetre de la ciutat de *Ṭurṭūxa* va aprofitar l'encara vigent muralla romana. Gràcies a aquesta, segons s'explica a *Vita Ludovici Pii*, la població va poder aturar els atacs carolingis d'entre 804 i 811. L'any 945, el governador 'Abd al-Raḥmān b. al-Nazzām, en un context d'importants reformes a la medina, va construir una segona muralla -la primera d'obra andalusina- que, aparentment, seguiria el traçat de l'anterior (Kirchner *et al.*, 2015: 119; Negre *et al.*, 2015: 190). Avui dia, no hi ha un consens sobre el traçat d'aquesta muralla. Sembla que el recorregut seguiria, pel sud, els actuals carrers de El Vall, Taules Velles i Costa del Castell¹¹, per on s'accediria a la ciutat a través d'un ramal de l'antiga Via Augusta (Negre, 2015: 349), i, pel nord, travessaria la plaça de Nostra Senyora de la Cinta i el c/Cortadura, per on devia baixar des del turó de la Suda perpendicularment al riu. Tanmateix, recents troballes arqueològiques, com el mur en direcció cap a l'interior de la ciutat trobat a l'actual Porta de Palau del c/Ciutat, apunten cap a un traçat lleugerament més interior que el proposat. Aquesta nova muralla estava feta de pedra i tenia quatre portes d'accés revestides de ferro (Kirchner *et al.*, 2015: 123).

Amb el temps, van créixer barris o ravals al nord -evidències d'ocupació des del s. XI (Martínez, 1996)- i al sud de la medina¹², associables als actuals *barri de Remolins* i *barri*

¹¹ La descoberta de necròpolis tardoantigues als carrers de Sant Felip Neri i de la Mercè confirmen aquest traçat meridional de la ciutat de *Ṭurṭūxa* (Negre, 2015: 349).

¹² Les fonts àrabs de l'època no indiquen topònims per a cap dels dos ravals (Kirchner *et al.*, 2015: 129).

del Rastre (Bea *et al.*, 2011: 500). El raval sud resulta més difícil de dibuixar, però cal tenir presents les restes de murs andalusins dels ss. XI-XII que van aparèixer en els sondejos realitzats entre la pl. Mossèn Sol, el c/Callao i el c/Santa Clara (Kirchner *et al.*, 2015: 129). El portal que els cristians documenten amb el nom de *Portal de l'Assoc* connectava la medina amb Remolins, la muralla del qual transcorria en paral·lel al riu a ponent; en direcció W-E al nord, on es trobava l'accés septentrional de la ciutat, que els cristians coneixien com *Portal de Vimpeçol*; i, segurament, remuntant cap al turó de la Suda a l'est (Kirchner *et al.*, 2015: 123).

A l'interior de la medina, al capdamunt del turó actualment conegut com Turó de la Suda, s'alçava l'alcassaba tortosina adjectivada d'*inexpugnable* per part d'al-Himiyari (Bramon, 2000: 88). La mencionem en aquest paràgraf, quan se'n parlarà amb detall en l'apartat *El poder polític*, per informar sobre el seu perímetre. La muralla de l'edifici que pot veure's actualment respon a pautes andalusines (Kirchner *et al.*, 2015: 124). El seu origen s'atribueix al període del califat d'Abd-ar-Rahman III, és a dir, entre 929 i 961. Malgrat les reformes d'èpoques posteriors, hi ha un tram de muralla situat a la cara nord-occidental del perímetre que podria pertànyer a la seva estructura primitiva. Es tracta d'una torre quadrada de flanqueig formada per grans carreus ben escairats units amb morter (Negre, 2015: 349).

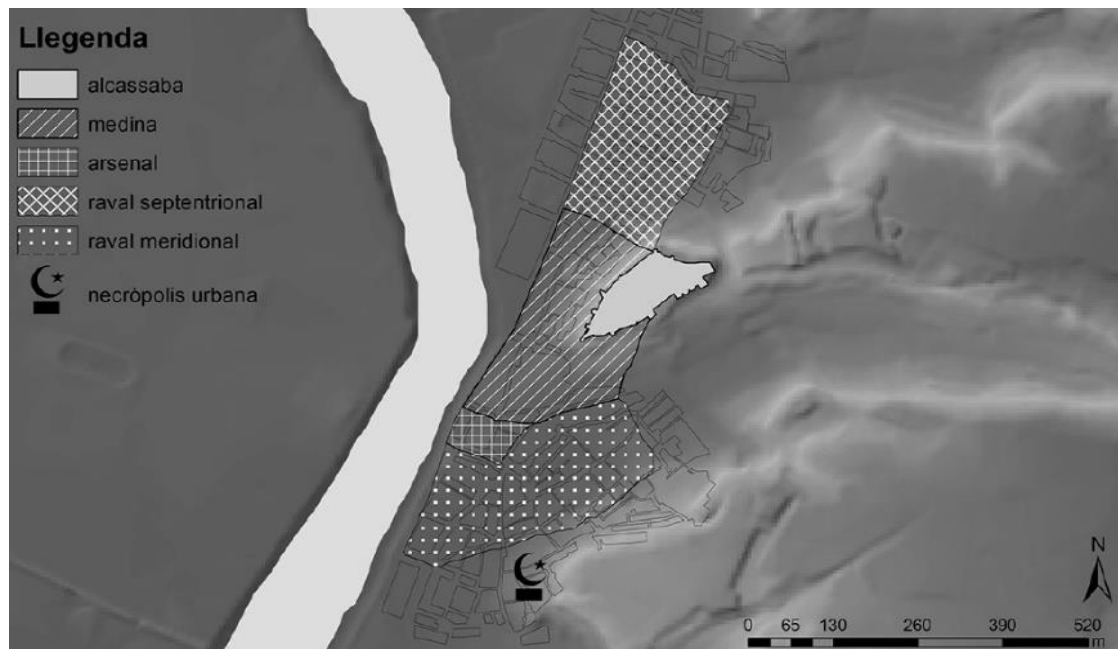

Figura 8. Representació hipotètica de la planta de Tortosa en època califal (Negre, 2015: 350, fig.1).

4.1.2.2. *Lârida*

L'any 883, Isma'il ibn Mussa ibn Mussa dels Banú Qassí va començar a reconstruir la ciutat de *Lârida* amb l'edificació de l'alcàsser o Suda, que, com la de *Turtuxa*, comptava amb una muralla pròpia que la feia inexpugnable (Bramon, 2000: 113; Sancho, 2005: 111). La seva construcció partia de l'aixecament de dues cares vistes reblertes d'una dura argamassa de morter i pedres que donaven una amplada de 3 m i el seu parament estava format per grans blocs de pedra lligats amb morter de sorra i calç i col·locats de llarg i de través. És remarcable la identificació, a l'extrem oest de l'estructura, de carreus d'època romana reaprofitats pels andalusins en aquesta obra. Gràcies a l'estratigrafia, la muralla s'ha pogut datar de la primera meitat del s. X, és a dir, en un moment força més avançat que el que les fonts atribueixen a la construcció de la Suda (Lorient *et al.*, 1997: 78-80).

Un segon nivell de delimitació el constituïria la muralla que va definir l'àrea de la medina, el recorregut de la qual s'iniciava a cadascun dels extrems de la muralla de la Suda a través de dos murs (Sancho, 2005: 112) que descendirien amb un traçat perpendicular a les corbes de nivell fins a arribar a la zona de Sant Martí (Lorient *et al.*, 1997: 101). En aquest sentit, ha estat la intervenció a l'antic cinema Catalunya la que ha aportat les restes andalusines més occidentals de la ciutat. Es tracten d'un parell de panys de muralla -un enfrontat al riu i l'altre lligat a aquest que inicia un gir de 90° en direcció est- i de dos espais quadrangulars de 9,8 m² i 6,2 m² respectivament, reblerts de terra, que formarien part del sistema de fonamentació compost per tirants alhora que, també, podrien funcionar com a portal o torre límit de la medina. De fet, la documentació medieval situa en aquest punt un dels camins de sortida de la ciutat fent referència al Portal de Gardeny, on avui dia hi ha la Capella de Sant Jaume d'El Peu del Romeu. S'ha pogut seguir el traçat de la muralla que discorria en paral·lel a l'actual avinguda Blondel en aquest sector sud-oest de la ciutat gràcies a la descoberta de nous trams de mur als solars 45 i 17 del c/Major i al soterrani de la Paeria. Al sector nord-est de la ciutat, concretament, al solar situat en la cruïlla del c/Anselm Clavé amb la plaça Mossèn Jacint Verdaguer, s'ha conegut un nou tram de la mateixa que inclou dues torres (Sancho, 2005: 113). A més, fins al s. XVIII el parament andalusí constituïa la façana esquerra, a la vora del Segre, de Lleida, de manera que alguns gravats d'època moderna ens aporten una informació gràfica molt valuosa per al seu coneixement (Fig. 9). Arran de la documentació de 15 m d'extensió de mur al solar 45 del c/Major s'ha determinat que la

muralla faria entre 60 i 80 cm d'amplada, per tant, no tindria una funció defensiva com a tal, sinó de protecció de les crescudes fluvials, i que estaria construïda en base a grans blocs de pedra sorrenca rectangulars, tipus de parament que ubica el seu aixecament al s. X, quan ja s'havia iniciat la planificació i urbanització de les zones més properes al riu (Loriente *et al.*, 1997: 91-92, 96).

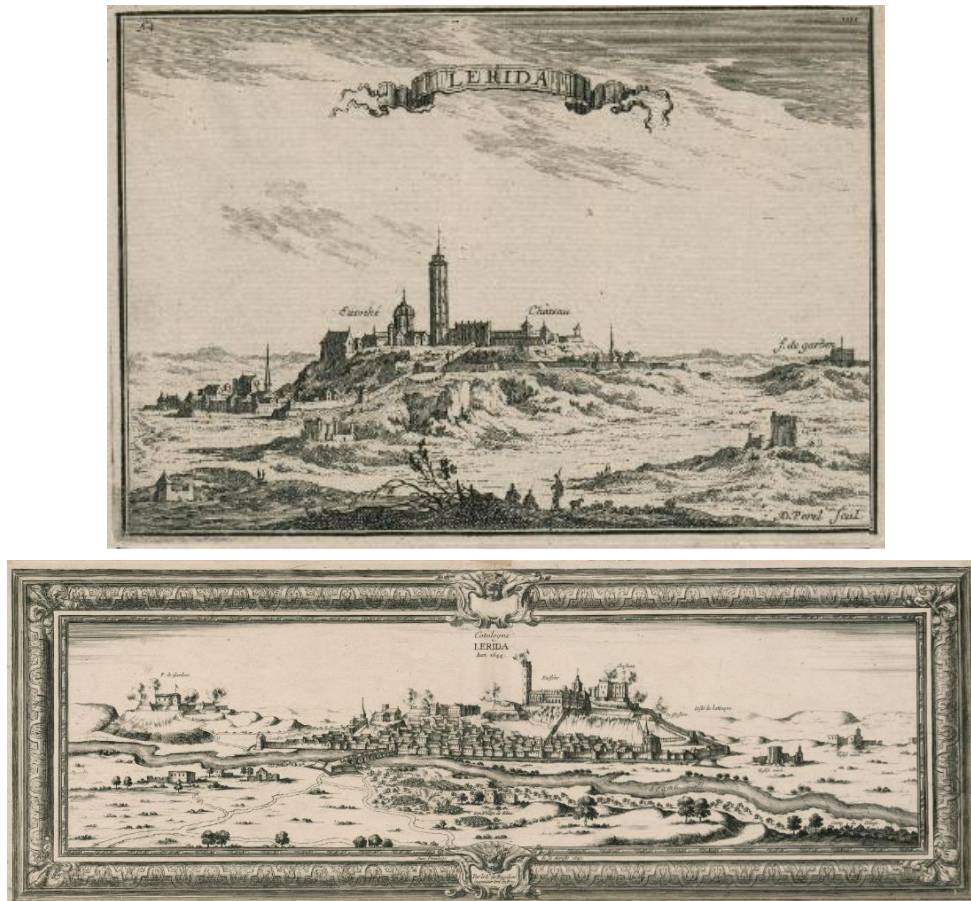

Figura 9. Sup. Gravat del 1707 de Lleida fet per Chevalier de Beaulieu. Extreta de <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/gravatsIEI/id/21> [última consulta: 03/04/2022]; Inf. Gravat del 1668 de la Lleida de 1668 per de Beaulieu. Extreta de <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/gravatsIEI/id/58> [última consulta: 03/04/2022]

Al voltant de la medina van créixer els ravals de la Magdalena, ocupat per una classe social mitjana, i de Sant Martí, destinat a la terrisseria (Loriente *et al.*, 1997: 101). En la documentació consultada no es precisen la ubicació i els límits de cap d'ambdós indrets, tanmateix, els noms corresponen a esglésies i carrers de la ciutat actual, de manera que la informació buscada pot deduir-se'n. Així doncs, el raval de Magdalena, el qual podria haver-se inclòs en el perímetre de la medina des d'un primer plantejament (Sancho, 2005: 113, 114), es troba al costat nord-est de la ciutat, i el raval de Sant Martí, que no

s'inclouria en el recinte emmurallat del s. X (Sancho, 2005: 114), al nord-oest, darrere de la Suda. La ciutat, doncs, s'organitzaria en barris (Fig. 10 i 11).

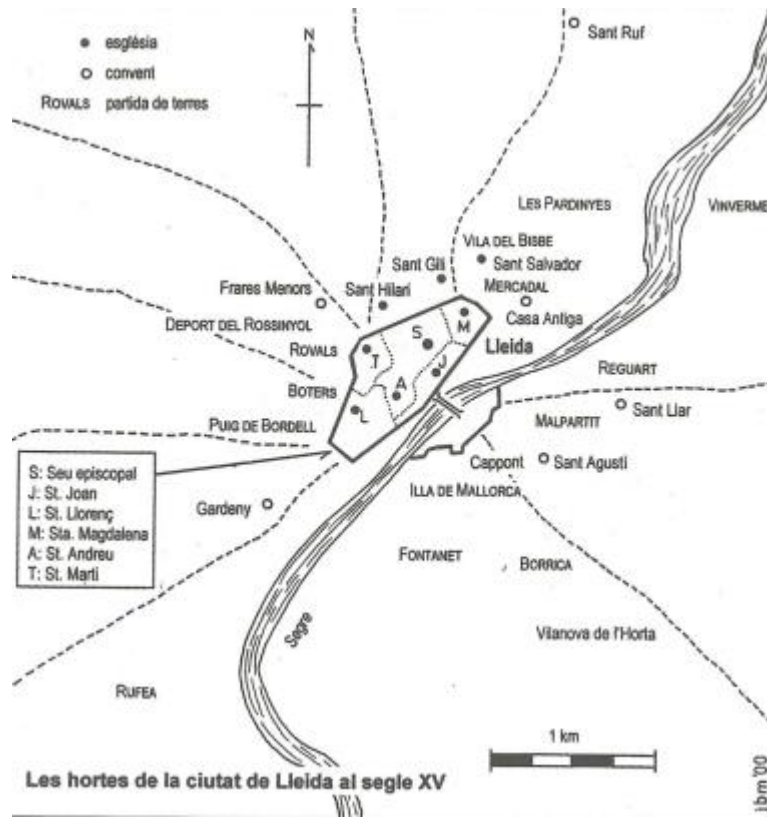

Figura 10. Croquis de la ciutat de Lleida amb els diferents barris de finals d'època medieval en què s'observen els barris de Sant Martí i de Santa Magdalena, que poden correspondre als ravals de *Làrida* (Bolòs, 2000: 70).

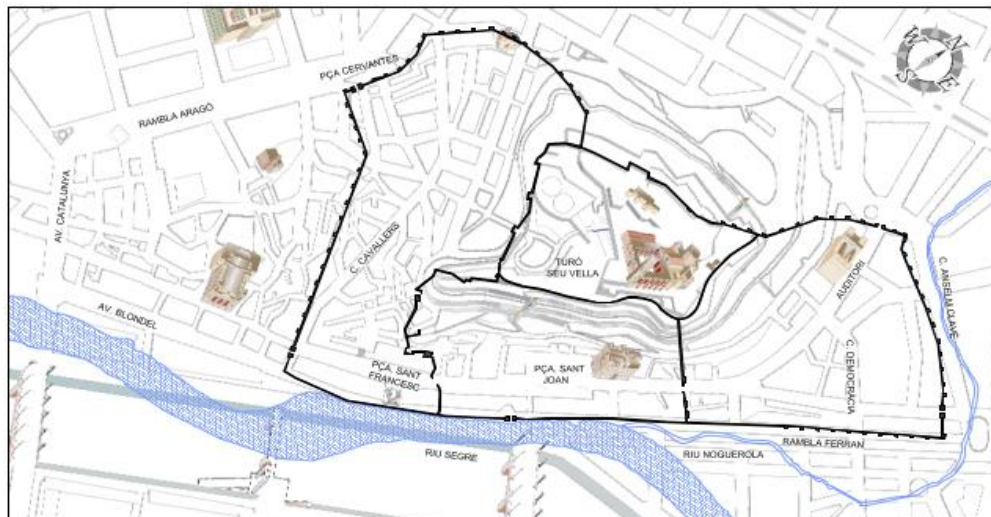

Figura 11. Plànol de la ciutat de Llarida en què s'observen les diferents muralles que van compartimentar-la. Extret de <http://arqueologiaciutatdelleida.blogspot.com/2020/04/com-era-medina-larida.html> [última consulta: 03/04/2022].

De les portes d'accés, poc o res es coneix arqueològicament, però se suposa que n'hauria, com a mínim, als extrems dels vials (Loriente *et al.*, 1997: 102).

4.1.2.3. *Saraqusta*

Al llarg de l'existència de *Saraqusta*, l'emmurallament de la medina va mantenir el traçat i els accessos principals de la delimitació de *Caesaraugusta*. Coneguda com *el mur de pedra*, tancava un espai rectangular arrodonit en els angles perimetrals de 46 ha aproximadament i posseïa quatre portes que, avui dia, s'estimaria trobar al Mercado Central, a la plaça de la Magdalena, davant del Puente de Piedra i a prop de l'arrencament del c/Jaime I -aquesta darrera localització no ha estat confirmada-, on, en època romana, se situarien els quatre extrems de les vies principals romanes, el *cardo maximus* i el *decumanus maximus*. Alí al-Rusatí, al s. XIII, va escriure que estava “construïda amb marbre reforçat internament amb plom”, descripció que pot considerar-se idealitzada si m'atenc a la poca modificació de l'estructura romana formada per una cara externa feta de carreus tallats sobre alabastre i pedra sorrenca i una cara interna d'*opus caementicum* que sumen un total d'entre 5 i 7 m d'amplada en funció de la capacitat de defensa natural de la zona -el riu, per exemple, va considerar-se un element de defensa natural i, per tant, al seu voltant la muralla és més estreta- (Lafuente, 2016: 232-235 i 238-241).

A *Saraqusta*, a més de l'alcaçsaba o Suda, que s'estendria des de la zona de l'actual Mercado Central fins al tram nord de la muralla abraçant l'antic convent de San Juan de Jerusalén i el seu entorn, es van construir un alcàsser, l'*al-qasr al qadim*, el primer complex fortificat intramurs que se situaria en l'àrea de l'actual Palau de l'arquebisbe, i l'Aljaferia, una fortalesa extramurs construïda al voltant d'una gran torre (Lafuente, 2016: 240 i 241).

Al s. XI la medina estava saturada (Fig. 11). Hi vivien entre 32.000 i 22.500 o 25.000 persones, de manera que es va començar a poblar la zona extramurs en forma de ravals¹³ (Galve, 2010: 164). Al núm. 18 del c/Albareda es va documentar un tram de la muralla que tancaria els ravals en aquest punt de la ciutat. El mur detectat estava format per còdols i terra i estava associat a dos fossats en forma de U paral·lels. Aquesta descoberta, per alguns investigadors, evidencia la previsió que es tenia sobre l'espai del creixement urbà (Gutiérrez, 2015: 213-215). Lafuente (2016: 233) s'aventura a datar l'emmurallament en el s. XIII i menciona la presència de maons en la construcció. Es desconeix arqueològicament i documentalment l'existència d'una separació física entre ravals, tot i

¹³ Els del sud van assentar-se sobre terrenys ocupats i organitzats en època romana (Gutiérrez, 2015: 218).

que la topografia suggereix que la rambla que discorria des de Santa Engracia pels carrers Casa Jiménez i Azoque podria haver-hi marcat una cesura (Gutiérrez, 2015: 223).

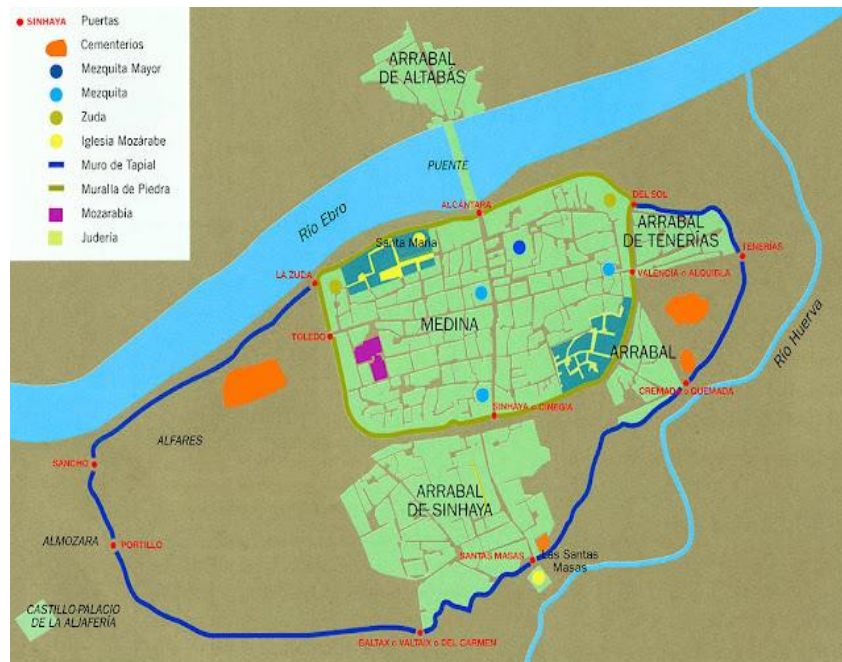

Figura 12. Dibuix d'un mapa de la hipotètica ciutat de Saraqusta en què es veu en l'emmurament dels ravals i de la medina a més d'algunes de les estructures que incloïen. Extret de <https://eszaragoza.blogspot.com/2016/10/zaragoza-y-sus-puertas-en-el-siglo-xi.html> [última consulta: 03/04/2022].

4.2. Organització de l'espai urbà

Un cop definit l'espai urbà objecte d'estudi de cadascuna de les ciutats analitzades, es procedeix a descriure llurs estructures i edificis trobats i coneguts que permetin posar llum sobre la seva organització funcional. La informació d'aquest apartat està ordenada segons els diversos serveis que he pensat que podia oferir un ens urbà de l'època en base a una consulta general prèvia de les dades recollides. Així doncs, tot seguit s'oferirà una visió desglossada de les medines estudiades que es tractarà d'interrelacionar en l'apartat de *Discussió*.

4.2.1. Vies, clavegueram i parcel·lacions

4.2.1.1. *Ṭurṭūxa*

Amb les dades actuals no es pot reconstruir enterament l'entramat urbà de *Ṭurṭūxa*, però sí que ens podem fer una idea general sobre les seves característiques a partir dels trams descoberts.

El primer que cal mencionar és l'elaboració en època andalusina de tres terrasses per fer front al gran desnivell del turó de la Suda i urbanitzar-lo (Ferré, 2017: 452).

Martínez (1994: 331 -333) assegura que la xarxa viària d'època andalusina a la ciutat va ser hereva de la d'època romana, respectant els principals accessos i eixos viaris. S'ha pogut comprovar, en aquest sentit, la pervivència fins als nostres dies de l'eix nord-sud, constituït pels actuals carrers Major de Remolins/de Sant Jaume, Santa Anna i Garidells i de la Ciutat¹⁴. L'ortogonalitat en la disposició dels carrers, signe d'una planificació prèvia, es va mantenir en època andalusina tal com mostra la intervenció de 2.700 m² efectuada al c/Montcada (Fig. 13), identificat com a suburbi ocupat entre finals de s. X i finals de s. XII (Kirchner *et al.*, 2015: 132). Els seus carrers, estrets -mesuren entre 1,98 i 1,69 m d'amplada-, s'adaptaven a l'orografia del terreny, segurament, per facilitar l'evacuació d'aigües residuals (Bea *et al.*, 2011: 500).

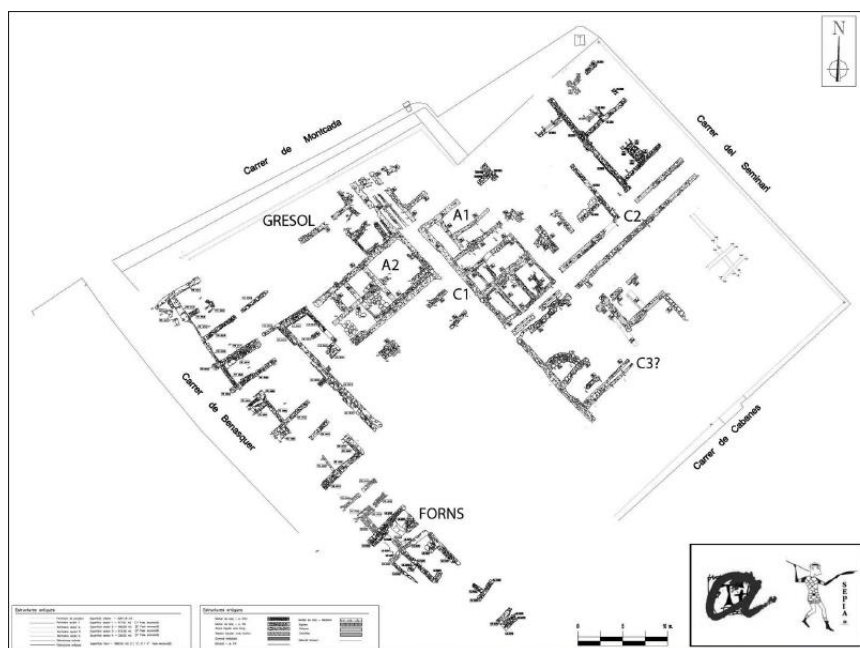

Figura 13. Planta del suburbi andalusí localitzat al carrer Montcada en què s'aprecia l'ortogonalitat de la xarxa viària (Bea *et al.*, 2011: 499).

En les intervencions arqueològiques al c/Montcada i a les cases de la Catedral s'ha manifestat l'existència en època andalusina d'una complexa xarxa de clavegueres a la ciutat que parla molt bé del seu sistema de sanejament. Des de la façana de cadascuna de les cases o de les latrines sortia una primera canalització d'uns 20 cm de diàmetre que conduïa les aigües residuals cap a un segon canal més gran, d'uns 50 cm de diàmetre, a

¹⁴ La troballa d'un carrer de 2,5 m d'amplada al solar situat entre els c/Rasquera, c/Casanova i la pl. Immaculada dona suport a aquesta hipòtesi (Montañés, 2000).

través del qual s'arribava a una darrera conducció, la més ample de totes -mesura entre 70 i 100 cm de diàmetre-, que desembocava el contingut en un col·lector o pou vertical ubicat al subsòl dels carrers principals. Aquest esquema canvia lleugerament en les cases amb façana a la via principal, ja que la connexió entre l'edifici i el carrer és directa a través de conduccions amb força inclinació fetes amb teules (Bea *et al.*, 2011: 500; Ferré *et al.*, 2016-2017: 153-154). A Curto *et al.* (1986: 118) s'apunta el fet que les clavegueres coincidien amb la porta d'entrada dels habitatges. Els materials emprats per a la construcció de les canalitzacions se simplifica en lloses laterals i per a la coberta (Fig. 14), tot i que a la Plaça Sant Jaume va aparèixer una claveguera amb parets de pedra revestides de morter i lloses de pedra calcària per la coberta que Martínez *et al.* (1993: 131), per la bona qualitat, va considerar pertanyent a un clavegueram públic (Blasco *et al.*, 1989: 36).

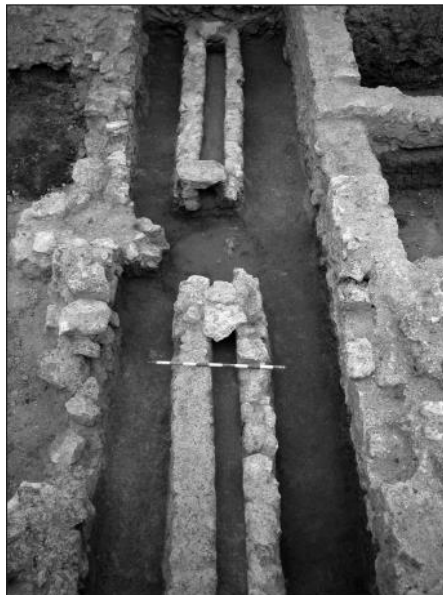

Figura 14. Fotografia que mostra un tram de la xarxa de clavegueram del c/Montcada (Bea *et al.*, 2011: 500).

Pel que fa a la parcel·lació de l'espai urbà, en la intervenció a les cases de la Catedral s'ha observat que l'establiment dels carrers i del clavegueram associat és posterior a l'edificació d'hàbitats -ss. XI i XII-. A més, en les intervencions a la Plaça Sant Jaume i al solar dels carrers Rasquera i l'Hospitalet s'aprecien canvis d'orientació urbanística a causa de l'ocupació d'espais de via pública per edificacions. En el primer cas això es documenta a finals del s. XI i principis del s. XII, mentre que en el segon cas, entre finals de s. X i primer terç de s. XI (Martínez, 1993: 131; Ferré *et al.*, 2016 -2017: 153-154).

4.2.1.2. *Làrida*

En la ciutat andalusina de *Làrida* s'ha pogut observar que el traçat dels carrers obeïa les corbes de nivell (Fig. 15). Ara per ara, s'han definit com a carrers principals els que presentaven una direcció N-S i rebien el cabal de les clavegueres dels eixos secundaris. Sancho (2005: 110) apunta que l'urbanisme preexistent va ser l'únic element que es va mantenir després de tant temps d'abandonament i que aquest estava marcat pels actuals c/del Carme, des d'on es podria anar a Gardeny i Saragossa, c/Portaferrissa i pl. de Sant Joan. Altres vies actuals existents aleshores serien el c/Magdalena, que comunicaria la ciutat amb el camí de Corbins, i els carrers Arc del Pont i Boters, que constituïrien la façana del riu (Lorient *et al.*, 1997: 102). Segons les dades recollides, el c/Aiguardent (Lorient *et al.*, 1997: 88) i el c/Jaume I serien d'origen andalusí (Lorient *et al.*, 1997: 92-93). De la intervenció arqueològica a l'antic Portal de la Magdalena es dedueix que els carrers eren força amples -s'ha pogut mesurar l'amplada de dos d'ells que fa entre 2,80 i 3 m-, no estaven pavimentats i conformaven un esquema ortogonal -el carrer 1 té un traçat rectilini i el carrer 4 en contactar amb el 2 produeix una eixample de fins a 5 m que podria respondre a l'existència d'una petita plaça- (Lorient, 1990: 23).

Figura 15. Planimetria d'una part de *Làrida* en què s'observa un traçat viari ortogonal (Lorient *et al.*, 1997: 104).

Al primer terç del s. XI a *Làrida* hi havia un sistema de clavegueram amb les mateixes característiques que el vist a *Ṭurtūxa* (Lorient, 1990: 110; Bea *et al.*, 2011). A l'Antic Portal de Magdalena, en aquestes cronologies, es van poder distingir les clavegueres domèstiques, amb fons de pedra, de les clavegueres públiques, excavades al subsòl a una major profunditat i situades equidistants de les cases (Lorient, 1990: 23). Aquesta sòlida

xarxa de sanejament d'època taifal va substituir l'anterior sistema d'evacuació d'aigües basat en pous morts domèstics i públics, en part, per fer propaganda sobre el nou gran poder establert (Lorient, 1990: 45-47).

En la intervenció arqueològica que va afectar l'església de Sant Martí es va apreciar que la distribució dels edificis estava preconditionada per l'espai disponible entre els canals de desguàs (Lorient *et al.*, 1997: 93).

4.2.1.3. Saraqusta

El traçat dibuixat per les vies que es coneixen de *Saraqusta* constitueix una retícula amb escasses desviacions, segurament, degudes a una lleugera adaptació a la topografia prèvia, com és el cas d'un carrer principal localitzat a la intervenció arqueològica al Paseo de la Independencia el qual presenta un gir suau que pot ser el resultat d'haver-se situat sobre una construcció com la mesquita d'Abū Jālid que citen les fonts junt a la porta Cinejia. Resta per saber si els carrers dels ravals coincidirien amb camins agrícoles preexistents. La totalitat dels carrers descoberts estaven fets de graves compactades, a excepció del trobat al c/Murillo o antic cine Dorado que era de terra batuda. Durant la segona meitat del s. X van produir-se canvis en els vials, notables elevacions del terreny i un augment de construcció d'hàbitats. De totes formes, i malgrat la necessitat d'una confirmació arqueològica, *Saraqusta* hauria mantingut el traçat clàssic -els carrers Manifestació, Espoz y Mina i Mayor, en direcció E-O, s'han d'associar al *decumanus maximus* i el c/Don Jaime I al *cardo maximus*- (Gutiérrez, 2015: 227, 228; Galve, 2010: 159- 161). Al c/Diego Murillo es van detectar cinc trams de carrer de 2,50-2,90 m d'ample, dimensions que han portat a pensar en la configuració de cases-taller en illes petites. Allò realment interessant i que s'ha pogut confirmar és la diferència entre els carrers dels diferents ravals sud de la ciutat. Mentre que als carrers trobats al Paseo de la Independencia (Fig. 16) o a l'antic Cine Dorada del c/Murillo no hi ha canalitzacions per desguassar les aigües residuals ni les pluvials, sinó pous morts, a l'entorn de la plaza Forqué sí que es van instal·lar canals per evacuar les aigües, els quals feien 1m i mig d'ample i d'alçada i estaven excavats en les compactes graves naturals. Resta per investigar la raó -social, econòmica, topogràfica, etc.- d'aquest fenomen (Gutiérrez, 2015: 219). Al-Údri és l'únic autor que descriu la planta de la ciutat: "quadrat perfecte, cruciforme amb quatre portes disposades de manera que una d'elles, a principis del solstici d'estiu, queda al sol naixent, mentre que l'oposada, corresponent a Occident, queda al sol ponent. A principis del solstici d'hivern, el sol naixent queda enfront de la

porta que correspon a la qibla (*Bab-al Qibla*) i el sol ponent davant la porta oposada” (Galve, 2010: 161-162).

El subministrament d'aigua a *Saraqusta* es va garantir des del poder públic i a través de la iniciativa privada. El primer va abastir, en aquest ordre, els seus palaus, la mesquita aljama i diverses fonts i el segon s'assegurava d'obtenir aigua per casa seva per mitjà d'un pou o pagant els serveis d'un aiguader. Al Paseo de la Independencia es van trobar un parell de pous considerats de propietat semipública que arribaven al nivell freàtic (Gutiérrez, 2015: 220).

Figura 16. Fotografia aèria de la intervenció realitzada al Paseo de la Independencia de Saragossa que va deixar al descobert un barri andalusí ben conservat en què poden apreciar-se les característiques de la xarxa viària. Extreta de <http://www.eszaragoza.eu/2019/06/el-subsuelo-del-paseo-independencia-y.html> [última consulta: 17/07/2022].

De les excavacions al Paseo de la Independencia s'ha pogut recuperar informació sobre l'estructuració de les illes d'edificis. Les dimensions d'aquestes variaven entre unes i altres -mentre l'illa de cases 1 feia 1.170 m², l'illa de cases 2 feia 783 m²-, però en ambdues es destinaria l'espai més proper als vials públics a les botigues i tallers, mantenint per la llar una major privacitat (Gutiérrez, 2015: 227-229). També, aquesta intervenció, mostra com els habitatges envaïen el carrer -cases 14 i 23-, quelcom que la justícia islàmica permetia habitualment (Gutiérrez, 2015: 224).

Hi ha abundants testimonis de fonts, canals, safareigs -albarcas- i pous decorant els carrers, que, malauradament, es troben en mal estat de conservació (Galve, 2010: 163).

4.2.2. L'habitatge

4.2.2.1. *Ṭurṭūxa*

A *Ṭurṭūxa* s'han pogut distingir diverses àrees d'hàbitat tant dins de la medina com als seus ravals. Al vessant sud del turó de la Suda, que cal recordar que estava aterrat, s'ha descobert en la plataforma superior un parell de cambres rectangulars amb canalitzacions per desguassar a la claveguera situada a l'actual c/Sant Felip Neri. Una d'elles posseiria, a més, una llar de foc. Les parets d'una estan fetes de pedra lligada amb fang i les de l'altra, de maçoneria amb morter de calç. El conjunt ha estat datat entre els ss. XI i XII i s'hauria assentat sobre un espai funerari d'època tardoantiga (Ferré, 2017: 453, 460). A la planta baixa de l'Hospitalitat de Lourdes, espai proper a la mesquita major segons la ubicació adjudicada a aquesta per les fonts històriques, es va documentar una altra àrea residencial andalusina assentada sobre la necròpolis tardoantiga, per a la construcció de la qual es degué espoliar gran part de l'edifici inferior que s'ha volgut identificar com un temple clàssic, tenint en compte que el fòrum romà s'ubicaria a prop (Fig. 17). Les parets de les estructures estaven construïdes amb pedra lligada amb morter de calç i els paviments de petites pedres i còdols o de terra batuda o de calç amb graves. També incloïen canalitzacions, desguassos, clavegueres i llars de foc (Ferré, 2017: 469-471). Les excavacions emmarcades en la construcció de la veïna Biblioteca Pública Marcel·lí Domingo entre els anys 2000 i 2003 van deixar al descobert, de nou, part d'un espai urbà andalusí atapeït en què l'espai residencial i l'artesanal conviuen. El conjunt que abraçava els ss. XI i XIII estava format per cases amb diverses habitacions, patis i latrines (Montañés *et al.*, 2017: 451). Ben a prop, s'han seguit localitzant habitatges -al c/Montcada, a la pl. dels Dolors i a l'antic convent de Sant Joan de Jerusalem- que ens parlen de l'urbanisme i de la població que vivia en el raval sud de la ciutat. Ara bé, voldria destacar les troballes al voltant del c/Mercè -interior de la medina- que, segons les investigacions, correspondrien a residències de gent benestant (Cervelló *et al.*, 2017: 13).

Resulta igual d'interessant comentar els resultats de la intervenció al solar dels carrers Rasquera i Hospitalet en què en un període de menys de cinquanta anys es produeixen diversos canvis urbanístics relacionats amb l'augment demogràfic de la ciutat que, tanmateix, no afecta l'organització de l'espai domèstic, però sí els materials de

construcció emprats -les cases mantenen els sòcols de pedra però les parets de tàpia són substituïdes per pedra travada amb fang- (Blasco *et al.*, 1989: 36).

Figura 17. Mur d'època andalusina assentat sobre el podi que s'ha volgut relacionar amb un temple antic (Ferré, 2017: 468).

Pel que fa a comunitats religioses no-islàmiques residents a *Turtūxa*, la documentació informa de l'existència abundant de jueus, però no he trobat dades que indiquin que es mantinguessin separats de la resta de població com en època cristiana va succeir amb la formació de calls (Serrano, 2007: 174). El mateix succeeix per als cristians tortosins, dels quals no he trobat tan sols menció, tot i que cal donar per suposat que n'existirien si s'atén al relat historiogràfic general sobre la tolerància d'aquests grups per part del poder musulmà que únicament els va tractar diferent a nivell jurídic (Bramon, 2015: 61).

4.2.2.2. Lârida

A *Lârida* s'han localitzat evidències d'unitats domèstiques en moltes intervencions, tot i que en la majoria les estructures muraries no s'han conservat o ho han fet en molt mal estat¹⁵. El primer que s'ha reconegut és una clara diferència pel que fa a les dimensions de les cases entre l'urbanisme trobat a la Suda i a l'antic Portal de la

¹⁵ El 1995, al costat de l'entrada a l'antiga caserna de cavalleria, es van trobar tres sitges andalusines excavades en la roca i amortitzades a mitjans de s. X que s'han relacionat amb la presència propera d'una unitat domèstica (Lorient *et al.*, 1997: 81-82).

Magdalena. S'ha proposat com a motiu d'aquest fenomen una distinció social que també es veuria definida per la funció de la zona en què s'ubiquen -seu del poder polític i perifèria urbana, respectivament-. En ambdós espais es coneix l'existència d'una ocupació anterior a la documentada arqueològicament, però que no s'ha conservat, mentre que als carrers Costa de Magdalena, Bafart i Aiguardent l'ocupació s'inicia en la segona meitat del s. X (Loriente *et al.*, 1997: 97, 99). La part baixa del vessant est del turó es trobava organitzat en tres terrasses. La intervenció arqueològica del 1995 al c/de la Parra va permetre localitzar dues illes de cases situades a banda i banda d'un hipotètic carrer en la segona d'aquestes terrasses. Les estructures s'havien fonamentat en murs de pedres irregulars disposades en sec i a l'interior d'una es va trobar l'única sitja del conjunt, l'amortització de la qual s'ha situat en la segona meitat del s. X (Loriente *et al.*, 1997: 83-84). A banda i banda del c/Costa de Magdalena es van identificar, de nou, dues illes de cases. L'illa de cases més propera al turó de la Seu Vella va reconèixer-se per la presència de sitges, mentre que a l'altra es mantenien els murs d'una casa. Tres dels habitatges trobats pertanyen al període de taifes i al ple almoràvit i d'un d'ells s'han pogut documentar el pati amb un paviment enllosat idèntic als localitzats a l'antic Portal de Magdalena i a la Suda, una bassa i un pou d'aigua com els de l'antic Portal de la Magdalena, així com una estança a l'entrada i una altra a la sortida del pati que s'ha considerat una cuina (Fig. 18). Les parets d'aquestes cases mantenen la tècnica constructiva emprada pels habitatges de la Suda i podrien haver estat recobertes d'estuc envermellit (Loriente *et al.*, 1997: 85-86). A l'antic Portal de la Magdalena es van documentar un seguit de sitges de la primera meitat del s. X que conformen la primera ocupació de la zona després del període romà. Durant la segona meitat de segle, sobre les sitges, es van edificar illes de cases -18 associades al període taifal- que constituïrien un nou barri de la ciutat. Cada unitat domèstica incloïa una o dues sitges situades en qualsevol habitació, tot i que menys freqüentment al pati, i mesurava entre 50 i 90m² (Loriente *et al.*, 1997: 84-85). Els vestigis domèstics descoberts al c/Bafart, juntament amb els anteriors, mostren com a finals de s. XI va haver una reducció de l'hàbitat i de l'activitat a la ciutat que caldria relacionar amb la inestabilitat polític-social peninsular causada pel creixent bel·licisme cristià i pels moviments des del Sàhara cap al Magrib que vaticinaven un canvi de govern a al-Andalus protagonitzat pels almoràvits (Loriente, 1990: 18). Altres evidències domèstiques s'han trobat al c/del Carme, on es constata el

reaprofitament de material d'un edifici augustal¹⁶, i al núm. 17 del c/Major, proper al tancament de la ciutat (Lorient *et al.*, 1997: 87, 89-91). En general, les cases de la ciutat van ser remodelades al s. XI en què els murs apareixen amb bases de pedres no gaire grans i alçats de tovot i tàpia (Lorient *et al.*, 1997: 97).

4.2.2.3. Saraqusta

A *Saraqusta*, novament, les zones residencials es trobaven repartides entre la medina i els seus barris suburbials. Al solar del que havia estat el teatre romà es van trobar uns pocs nivells d'habitació i pous sèptics o grans abocadors d'època emiral que s'han relacionat amb la creació d'unitats domèstiques andalusines a l'indret, les quals, en època califal i taifal, augmenten i participen de la consolidació de l'urbanisme islàmic¹⁷. Les restes de morter de qualitat en els paviments localitzats apuntarien la riquesa o importància social dels seus amos (Gutiérrez, 2015: 224).

Figura 18. Planimetria de la intervenció a l'Antic Portal de la Magdalena en què pot veure's la forma de diferents cases (Lorient, 1990: 22).

La densificació poblacional va provocar que es creessin cases a l'interior de les mançanes i que es generés un *adarb* d'accés al seu interior. A més, molts habitatges van haver de reaprofitar els fonaments romans amb què es trobaven (Gutiérrez, 2015: 220-221). A l'antic Cuartel Sanguis, per exemple, la parcel·la interior de l'illa de cases -casa 5-, feta amb materials de pitjor qualitat que la resta, s'hauria edificat amb posterioritat en l'espai en reserva de l'illa de cases (Gutiérrez, 2015: 221). A la pl. Forqué, en canvi, es

¹⁶ De fet, on l'estratigrafia tenia potència, ex. c/Aiguardent, s'ha pogut constatar la reutilització d'estructures romanes (Lorient *et al.*, 1997: 97).

¹⁷ Aquesta seqüència esdevé una tendència significativa amb la descoberta dels vestigis de La Seo -un pou d'època emiral, cinc de califals i vuit de taifals- (Gutiérrez, 2015: 211).

va produir una fragmentació de les parcel·les per allotjar nous nuclis familiars. L'auge edilici en aquesta zona i la millor qualitat de les seves construccions s'ha associat a l'atracció que aquesta tindria per les elits locals en ubicar-se a prop de la residència real de la Aljafería (Gutiérrez, 2015: 222-223).

S'ha observat, en general, com les construccions domèstiques ubicades a l'interior de la medina reutilitzaven estructures urbanes pre-islàmiques, mentre que els ravalers van ser resultat d'una organització planificada i d'un treball impulsat, probablement, des del mateix govern (Gutiérrez, 2015: 226).

A la intervenció del Paseo de la Independencia l'estructura domèstica més habitual està representada per murs amb alçat de tàpia i fonaments de carreus o pedres unides amb terra en filades d'espiga o similar a l'*opus africanum* romà. Hi sovintegen els arrebossats parietals; l'alabastre per lindars, patis, safareigs, pilars -també de maons- etc.; els paviments de terra trepitjada amb un component orgànic i/o petits còdols, així com de rajoles i la decoració interna. Pel que fa a l'organització, consta d'un pati intern -*haram*- al voltant del qual s'instal·len les diferents sales. El saló principal, normalment, es troba al creuer septentrional i posseïen latrines amb pou sèptic, pous de recollida d'aigua -també identificat al c/Murillo- i alguna llar de foc -a c/San Jorge 12-14 en cubeta-. En aquesta zona les cases feien 50 m² de mitjana exceptuant algun cas que assolía els 100 m² (Fig. 19). També s'ha suggerit un altre tipus d'hàbitat al raval sud: l'alhóndiga -*funduq*¹⁸- que s'ubicava a les portes de la ciutat (Galve, 2010: 171-176).

Figura 19. Fotografia de les estructures que conformen una casa amb pati d'època islàmica localitzada al Solar del Teatro Romano, és a dir, al c/San Jorge, 12-14. A la meitat dreta hi ha el pati i al nord d'aquest, la cuina. S'observa un pou d'aigua i un canal cobert (Galve, 2010: 174).

¹⁸ Es tractava d'un símil de l'hostatgeria actual (RAE, 2021).

Sembla que a *Saraqusta* la població jueva i cristiana sí que va viure apartada dels habitants musulmans en barris diferents. Als jueus correspondria l'angle sud oriental de la ciutat, actual c/Coso i zona San Carlos, que posteriorment va ser el call jueu (Blasco, 2005: 213) i als cristians l'entorn de l'església de Santa María la Mayor, actual Basílica del Pilar (Lafuente, 2016: 239).

4.2.3. El poder polític-militar

4.2.3.1. *Ṭurṭūxa*

Les notícies sobre l'alcassaba¹⁹ de *Ṭurṭūxa* coincideixen en la seva inexpugnabilitat (Bramon, 2000: 88, 126). Al-Himyari la situava al cim d'un gran penyal a l'orient de la Cova, corresponent a l'actual Coll de l'Alba, des d'on podia dominar l'extensa plana circumdant (Bramon, 2000: 126) i és en aquest espai, avui dia conegut com el turó de Sant Joan, on s'ha mantingut la fortificació amb diverses modificacions al llarg del temps. La recerca arqueològica ha suggerit la localització en un tram nord-occidental de l'actual Castell de la Suda de part de l'estructura primitiva per l'emprament d'una factura²⁰ en grans carreus ben treballats units amb morter. La Suda ja funcionaria amb la seva pròpia muralla durant la primera meitat del s. X (Negre, 2015: 349). Malauradament, la gran transformació soferta dificulta l'obtenció d'una imatge clara d'aquell moment. La intervenció més recent va treure a la llum nivells islàmics dels ss. XI i XII, tanmateix, la conversió de la Suda en Parador Nacional l'any 1974 ha anul·lat gairebé tot el seu potencial com a jaciment (Kirchner *et al.*, 2015: 126). Amb tot, Martínez (1994: 332) afirmava que en el mateix indret aparegueren restes romanes, podent ser un precedent directe de l'obra andalusí.

‘‘Abd al-Raḥmān b. al-Nazzām, a més d'aixecar les muralles, va consolidar la defensa de la ciutat construint un imponent arsenal a l'extrem de la mateixa -no es coneix la ubicació precisa, però Negre (2015: 351) proposa el sector meridional de la ciutat i, concretament, el gran mur dels carrers de la Ciutat i de Taules Velles on s'adossaria- i del qual encara conservem la seva inscripció fundacional (Fig. 20) d'entre el 944 i 945

¹⁹ El mot alcassaba o Suda fa referència a una construcció urbana que té com a funcions principals allotjar el governador i defensar un lloc i el seu entorn, de manera que, sovint, també acollia una guarnició amb els seus habitatges, constituint-se una ciutadella. Amb tot, representava el poder a la ciutat (De Juan, 2005: 434).

²⁰ El tipus de tècnica constructiva, sovint i en una anàlisi exhaustiva, funciona com a indicador cronològic. J. Negre (2015: 352) parla de l'ús de carreus i encoixinats en estructures defensives d'època califal a arreu d'al-Andalus, quelcom observable en les muralles d'Osca, Lleida i Balaguer i que, consegüentment, caldria esperar en les muralles, l'alcassaba i l'arsenal tortosins.

(Barceló *et al.*, 1999: 82). Aquest edifici, desaparegut amb la continuïtat de la urbs, estava flanquejat per 17 torres segons les fonts cristianes. L'ús del barranc del Rastre com a fossat defensiu sembla evident si es té en compte la posició descrita per a les muralles i l'arsenal (Negre, 2015: 349-351). El govern almoràvit va refer les defenses de *Turtūxa* que, tanmateix, no van resistir l'ofensiva de 1148 (Kirchner *et al.*, 2015: 119).

Figura 20. Fotografia de la làpida commemorativa de la fundació de l'arsenal de *Turtūxa*. Extreta de <https://www.researchgate.net/figure/Lapida-fundacional-del-arsenal-de-Tortosa-Ajuntament-de-Tortosa-Generalitat-de-fig1-285356347> [última consulta: 17/07/2022].

4.2.3.2. *Lârida*

Segons al-Himyarî, durant la fortificació de *Lârida* l'any 883 es construeix la Suda al cim d'un turó per dominar una àmplia plana coneguda com el pla de Mascançà (Bramon, 2000: 113) i les excavacions al planell de la Roca Sobirana van permetre obtenir molta informació sobre l'estructura d'aquest complex andalusí. La muralla, feta de dues cares vistes reblertes amb argamassa de morter i pedres, mesurava 3 m d'ample i en aquelles zones on aflorava la roca, aquesta es va integrar en el parament substituint filades. La seva fonamentació estava formada per un mur d'1,5 m d'amplada, el tram localitzat a l'est de l'actual zona d'entrada al palau del qual tenia una orientació de N-S. En una rasa efectuada a l'interior de la muralla es van trobar restes parcials d'una reculada o contrafort que ampliaria a 4 m el gruix de l'aparell defensiu, tot i que sembla que no acompanyaria tot el perímetre murari. Pel que fa als materials emprats en la construcció, s'ha identificat l'ús de grans blocs de pedra col·locats de llarg i a través, força uniformes i ben escairats, travats entre si amb morter de sorra i calç i disposats prou anàrquicament en un tram que es va poder datar en la primera meitat del s. X. S'ha suggerit que els grans carreus rectangulars fossin d'origen romà i reaprofitats en aquesta obra (Lorient *et al.*, 1997: 78).

Les estructures d'habitació, associades al governador i a la guarnició, es repartirien en diferents terrasses per tot l'espai que avui dia inclou el palau i el seu entorn emmurallat, adaptant-se a la morfologia del terreny (Fig. 21). A la nau nord-est del palau es van poder identificar dues fases d'ocupació del s. X, corresponents a una sitja i estrats de la primera meitat de segle que van ser tallats per la rasa de construcció d'un mur de la segona meitat de segle, i una fase del s. XI. A 30 m al sud d'aquesta mateixa nau es van trobar les runes de diferents unitats domèstiques, mentre que a l'espai del semi baluard *Louvigny* van aparèixer unes escales, murs i pilars que s'han interpretat com a part d'una zona noble articulada en tres terrasses. Ambdós espais s'han datat de finals del s. X. Entre les terrasses inferior i central, al costat del tancament est del palau cristià, es va trobar una casa de 144 m² amb dos paviments superposats de terra batuda i amb sendes llars de foc que, en un moment indeterminat, es va reformar enderrocant, parcialment, una paret per fabricar-hi una sitja. A partir del s. XI aquesta casa va passar a funcionar en un mateix nivell, prescindint de l'orografia. Els murs que es conserven estan fets de pedres irregulars lligades amb morter i tenen una amplada de 40 cm. S'ha identificat, també, un pati enllosat amb una andana perimetral i una petita bassa rectangular feta de les mateixes lloses que el terra però disposades en vertical, que recolliria l'aigua de l'àmbit a través d'una canalització que es va trobar a l'est d'aquest i que seguia un traçat lineal fins al final, on girava, probablement, per conduir les aigües a l'exterior. Al costat de l'andana es va localitzar l'únic indicatiu de portes d'aquest edifici. Amb tot, l'habitatge d'aquesta zona de la ciutat ens parla de la presència de gent d'alt estatus (Lorient *et al.*, 1997: 80, 81).

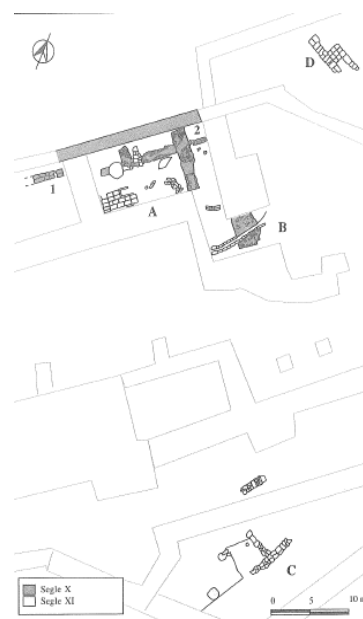

Figura 21. Planimetria de les estructures d'habitació localitzades a la zona de la Suda (Lorient, 1997: 81).

4.2.3.3. *Saraqusta*

De la Suda de *Saraqusta* ben poca informació existeix. La seva ubicació al NW de la medina a una cota de 203.5 m, on es troba una torre anomenada el *Torreón de la Zuda*, s'ha confirmat a través de les excavacions arqueològiques realitzades per Francisco Escudero entre el 1999 i el 2000 (Fig. 22). Segons aquest, el parament inferior de la torrassa és d'origen musulmà i annexada a la muralla romana es trobaria un mur musulmà associable a la cercada Suda (Galve, 2010: 164-166).

Figura 22. Fotografies fetes per Escudero a l'excavació del Palau de la Suda (Galve, 2010: 166).

4.2.4. El culte pels vius i pels morts

4.2.4.1. *Ṭurṭūxa*

A *Ṭurṭūxa* la mesquita aljama, és a dir, el principal temple de religió islàmica de la ciutat, s'hauria emplaçat sobre l'antic fòrum romà i, segons al-Himyarí (Bramon, 2000: 126), l'any 955 estaria composta per un pati davanter i cinc naus (Fig. 23). Teòricament, amb la recristianització de *Ṭurṭūxa* l'edifici va ser substituït per una església romànica que, transformada per les modes de cada segle, ha esdevingut la Catedral de Santa Maria (Martínez, 1994: 332). Una intervenció amb georadar a l'interior de l'edifici ha confirmat la presència d'estructures anteriors al seu subsòl, però resta per practicar-hi una excavació que permeti identificar-les correctament (Vilà, 2013). De moment, lluny de cap confirmació al respecte (Kirchner *et al.*, 2015: 127), s'ha suggerit que les dues petites columnes que formen part d'una finestra trigèmima de la paret meridional de l'actual catedral haurien pertangut al *mihṛāb* d'aquesta mesquita aljama califal, ja que les matèries primeres de què es componen semblen d'origen oriental (Negre, 2015: 352-353). A la

ciutat islàmica solia haver mesquites de barri, a més de la central de què s'ha parlat. La documentació cristiana relacionada amb *Ṭurtūxa* esmenta una per al raval de Remolins que posseiria, també, un pati (Kirchner *et al.*, 2015: 130).

Figura 23. Fotografia de les columnetes de pòrfir vermell i calcària verda que, probablement, van decorar el mihrāb de la mesquita aljama d'època califal (Negre, 2015: 352, fig.4).

Pel que fa a les necròpolis d'època islàmica, anomenades *maqbara*, a Tortosa s'han identificat diverses. En primer lloc, va poder-se excavar a la façana est de l'antic Palau Reial cristià, actual Parador Nacional, el que s'ha interpretat com una *maqbara* privada de la Suda (Fig. 24) que hauria funcionat entre els ss. X i XII (Martínez, 1994: 333-337) i en què destaca l'epitafi del governador 'Abd al-Salām ibn 'Abd Allāh ibn Basīl, mort el 961 (Kirchner *et al.*, 2015: 126). La resta de necròpolis han estat trobades en zones extramurs com demostra l'exhumació d'enterrament islàmics entre les actuals places Alfons XII i Ramon Cabrera que podrien indicar l'existència d'una *maqbara* o dues al sud dels ravals meridionals (Martínez, 1994: 333-337; Kirchner *et al.*, 2015: 133).

Figura 24. Fotografia del cementiri privat de la Suda de *Ṭurtūxa*. Extreta de [https://ca.wikipedia.org/wiki/Suda_de_Tortosa#/media/Fitxer:515_Castell_de_la_Suda_\(Tortosa\),_cementiri_andalus%C3%ADJPG](https://ca.wikipedia.org/wiki/Suda_de_Tortosa#/media/Fitxer:515_Castell_de_la_Suda_(Tortosa),_cementiri_andalus%C3%ADJPG) [última consulta: 17/07/2022].

4.2.4.2. *Lārida*

L'any 1993 van aparèixer un parell de murs amb fases andalusines sota la Seu Vella de Lleida que podrien correspondre a la mesquita aljama (Fig. 25), tradicionalment ubicada en aquest emplaçament (Lorient *et al.*, 1997: 82-83). Sobre aquesta, les fonts expliquen que entre els anys 900 i 901 Lubd ibn Muhammad va construir una nova mesquita aljama a la Suda que substituïa l'anterior, edificada l'any 832, amb la fi de consolidar el poder dels Banü Qassí (Sancho, 2005: 114).

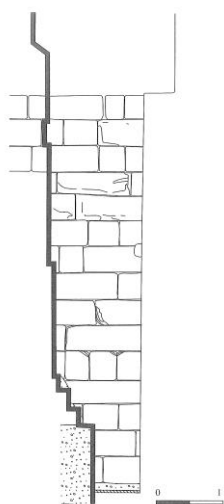

Figura 25. Alçat del mur andalusí documentat a la sala 4 realitzada a l'interior de la Seu Vella (Lorient, 1997: 82).

Sobre el món funerari a *madīna Lārida* la informació a hores d'ara és nul·la. Olivé-Busom *et al.* (2020: 244) vinculen aquesta falta de notícies a la manca d'intervencions arqueològiques en la zona que es trobaria fora muralles en època andalusina, on teòricament s'ubicaven les *maqābir*.

4.2.4.3. *Saraqusta*

La sala d'oració de la mesquita aljama de *Saraqusta* va buidar-se i reestructurar-se per acollir l'actual catedral cristiana i, reforma a reforma, no ha quedat res del temple islàmic que s'hauria instal·lat en el mateix lloc ocupat, anteriorment, pel fòrum romà (Galve, 2010: 163). L'alminar (Fig. 26) va ser el darrer element a transformar-se, a finals del s. XVII. Mentre que els textos àrabs semblen només informar sobre el mihrab, els textos cristians i les intervencions arqueològiques realitzades al subsòl de la catedral permeten fer hipòtesis respecte de l'extensió i la delimitació perimetral de la planta d'aquesta mesquita que s'haurien respectat en el temple cristià. Amb tot, la importància de la ciutat i les característiques del palau de la Alfajería (Fig. 27) porten a pensar que la

mesquita aljama degué ser força espectacular arquitectònica i ornamentalment parlant (Hernández, 2004: 65, 67).

Figura 26. Fotografia de la hipotètica alminar de la mesquita major de *Saraqusta*. Extreta de <https://continuadores.com/torre-magdalena-zaragoza/> [última consulta: 17/07/2022].

Figura 27. Fotografia de l'Aljafería de Saragossa. Extreta de <https://www.hoteles.net/zaragoza/palacio-de-la-aljaferia-zaragoza.html> [última consulta: 17/07/2022].

El món funerari de *Saraqusta* (Fig. 28) és força conegut, ja que se n'han fet moltes troballes. La ubicació dels *maqābir* coincideix amb la de les necròpolis romanes, és a dir, a la sortida de la ciutat. De fet, dos cementiris s'han trobat a les portes de la medina que tancaven en època romana el recorregut del *decumanus maximus*. El nom amb què es coneixien era el mateix que el de dites portes: *maqbara al-Qibla* per l'oriental i *maqbara Bab al-Tulaytula* per l'occidental. Les fonts escrites ens descriuen ambdós espais. Sobre el primer, fundat en època califal, diuen que la seva superfície era ample i estava limitada a l'est per la muralla romana, al nord pel riu Ebre, a l'oest pel voltant de la Huerva i al sud pels carrers Cantín y Gamboa o Doctor Palomar. Les intervencions efectuades -al solar del c/Coso núm. 190, al solar 10-12 de la Plaza de las Tenerías, a l'Antiguo Convento de San Agustín, al solar núm. 8 de la Plaza Rebolería, al c/del Río, al c/Monreal, al c/Barrioverde, al c/Arcadas, al c/Olletas i al c/del Pozo- han localitzat fins a 1000 individus enterrats de tres formes diferents amb 1 m de separació entre ells: en fosses simples cobertes amb adobs rectangulars de 40 x 20 x 10 cm i de color terrós clar; en fosses simples amb un o ambdós costats fets d'adobs, de còdols o de pedres; i en una acumulació de còdols i fragments de guix i teules travats amb terra. S'han trobat, també,

còdols que fixarien la posició lateral de l'inhumat, dos fragments d'inscripcions funeràries i, momentàniament, claus de ferro i restes de fusta, sense coberta i sense fons, que subjectarien els laterals de la fossa. En el nivell més antic, els inhumats presentaven la cara orientada al sud, cap a Córdoba, la capital del Califat Omeia (Galve, 2010: 190-196; Gutiérrez, 2015: 215). En el segon cementiri andalusí excavat, també conegut com *maqbara* de la Puerta de Toledo, es van trobar enterraments romans, cristians i musulmans. Les excavacions als solaris de l'illa de cases del c/Predicadores 24-30 van permetre conèixer l'orientació de les tombes -de SW a NE- i de les cares dels difunts -de SE a NW-, així com l'excepcional troballa d'un aixovar als peus i a la coberta d'una sepultura consistent en una petita tenalla i un gat que podria haver estat la mascota del difunt en vida (Galve, 2010: 198-200). La troballa de cinc enterraments a la Pl. Santa Engracia, a tocar del c/Inocencio Jiménez, i d'un més al c/Hernando de Aragón s'han associat a un tercer cementiri que s'ubicaria entre la necròpolis cristiana de l'església de las Santas Masas i la Puerta Cinegia (Galve, 2010: 201). Per últim, al Paseo de la Independencia es van trobar les extremitats inferiors d'un individu enterrat en direcció E-W anteriorment a la construcció del raval i que R. Bertran el 2005 va suggerir associable al cementiri d'*al-Qibla* (Galve, 2010: 202).

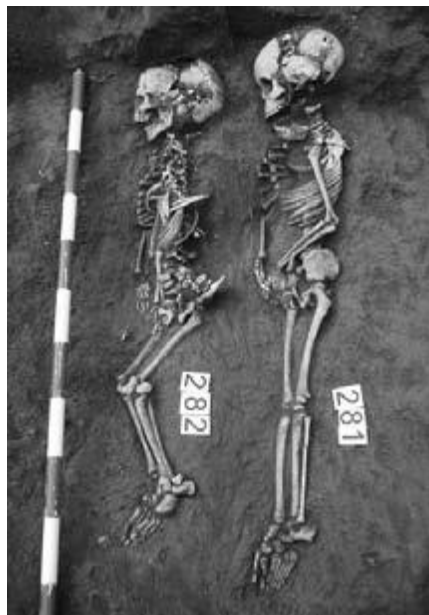

Figura 28. Inhumació infantil doble d'un cementiri islàmic de Saraqusta (Galve, 2010: 193).

4.2.5. La producció i el comerç

4.2.5.1. *Ṭurṭūxa*

Allò de *Ṭurṭūxa* més destacat per les fonts són el seu port i les drassanes associades. Fou 'Avd al-Rahman III, segons una inscripció descoberta a la ciutat, el promotor de l'obra entre el 944 i el 945 (Martínez, 1994: 333-337; Kirchner *et al.*, 2015: 119). Gràcies a aquest equipament sobre l'Ebre, el comerç a la medina i al seu entorn es va potenciar (Sancho, 2005: 61). Les fonts de l'època descriuen, sovint, els recursos naturals de *Ṭurṭūxa* amb què els seus habitants produïen i comerciaven: boix, alcofol, pi vernet, arbres fruiters, llísseres, esturions, safrà, galena barrejada amb sulfurs -de plata, coure o antimoni-, etc. Malgrat la falta de contrastació arqueològica, es creu que el port, les drassanes i els vaixells que s'hi construïen estarien fabricats amb les fustes de la vora, sobretot, boix i pi vernet (Bramon, 2000: 87-89). La documentació llatina descriu les drassanes com un recinte emmurallat amb 17 torres i capacitat per a 60 cases. Tot i que la seva ubicació no és coneguda per cap font, les seves característiques fan pensar que, originàriament, s'haurien ubicat en un espai extramurs. Uns investigadors han proposat com a emplaçament el raval nord, en canvi, uns altres s'han decantat per localitzar-la al sud de la medina, coincidint amb els gravats de van der Wyngaerde de 1563 (Fig. 29) (Negre, 2015: 351). En qualsevol cas, tindrien accés al riu (Kirchner *et al.*, 2015: 131).

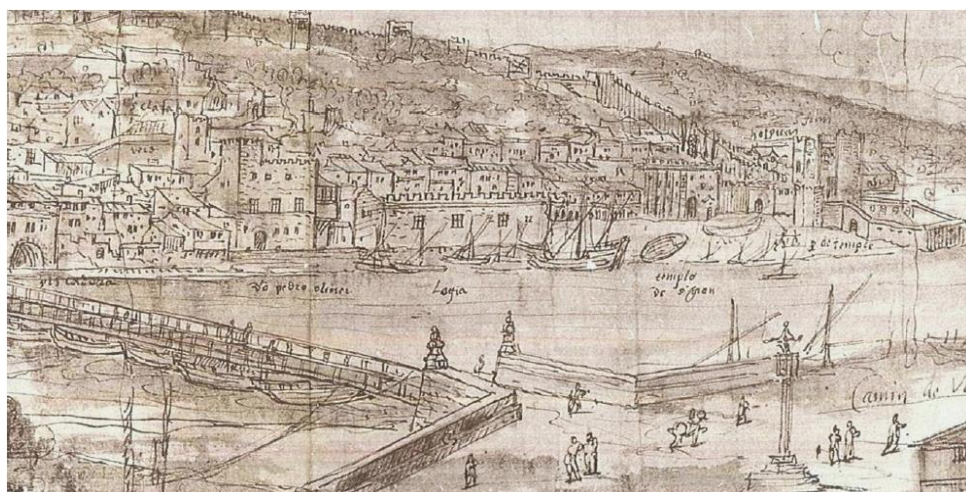

Figura 29. Detall del gravat de van der Wyngaerde en què s'aprecien les drassanes i el port al sud de la ciutat (Negre, 2015: 351, fig.3).

A *Ṭurṭūxa* s'han documentat alguns socs, mercats de barri islàmics, i tallers productors de diverses indústries. Al-Himyarí i les restes arqueològiques situen la major part de l'activitat artesanal i comercial al raval sud. Al voltant del c/de la Rosa va ubicar-se el soc d'aquest barri (Kirchner *et al.*, 2015: 127, 131) i al c/Montcada es van trobar dos forns de combustió superposats entre si (Fig. 30), de manera que el més antic s'ha associat

a la producció de terrissa i l'altre a la de ferro (Bea *et al.*, 2011: 502). Les restes arqueològiques aparegudes a la Pl. De la Cinta, a la biblioteca Marcel·lí Domingo i a l'emplaçament de l'antiga Cooperativa d'oli Sant Jaume també han estat relacionades amb centres de producció terrissaire (Martínez, 1994: 333-337; Kirchner *et al.*, 2015: 132; Montañés, 2007: 287).

4.2.5.2. *Lārida*

Respecte *Lārida*, Sancho (2005: 115) diu que no s'han pogut localitzar els seus socs. Tanmateix, les fonts escrites parlen de l'exportació de productes com el lli i la fruita (Bramon, 2000: 86). Sí que es té constància de la ubicació de, com a mínim, un centre terrisser. De fet, s'ha suggerit que a l'exterior de l'església de Sant Martí s'excavés tot un barri dedicat a aquesta producció terrisser, ja que s'hi van trobar bases de decantació d'argila i abundants eines de terrisser com els trespeus i les barres còniques que suporten les peces fins del forn (Lorient *et al.*, 1997: 93).

4.2.5.3. *Saraqusta*

A *Saraqusta* sembla que la indústria terrissera es concentraria als ravals occidental i meridional, on ja en època romana es practicaria aquesta activitat. Del raval occidental s'han descobert nombrosos forns islàmics, datats al voltant del s. XI, en els actuals barri San Pablo, als carrers Mayoral i San Blas, i Avenida de César Augusto. En època cristiana, amb la Moreria Cerrada, els moriscs van seguir la tasca fins que al s. XVI es va amortitzar la zona, coneguda com el Corral de los Cántaros, amb una altra funció (Galve, 2010: 178-190).

El comerç a la ciutat va ocupar, moltes vegades, zones que restaven desocupades o abandonades (Galve, 2010: 163). El que millor s'ha documentat han estat les botigues-tallers que conviuen amb els habitatges a l'excavació del Paseo de la Independencia. L'espai comercial es reservaria a la perifèria de l'edifici per facilitar la interacció amb els vianants. La seva estructura constava d'una o dues estances i al fons un magatzem. També s'ha suggerit que els tallers tendrien a estar molt a prop de l'espai de venda arran de la troballa de colades de ferro en alguna estança del jaciment. La combinació de l'espai artesà amb el d'hàbitat és una herència d'època visigoda. Paral·lelament, s'han identificat dos grans socs -un proper a la mesquita aljama i l'altre al voltant de l'actual Puerta Cinegia-, una alcaïseria -aduana- situada a l'actual pl. De la Verónica, una *alhóndiga*-zona comercial tancada- i una *afniya* -espai obert al voltant o al llarg d'un edifici que podria haver-se emprat per a reunions, per a la venda ambulat, com a zona de carga i

descàrrega de productes que serien venuts a les botigues properes- d'ubicació imprecisa (Gutiérrez, 2015: 2016, 163, 228-230).

4.2.6. L'oci

4.2.6.1. *Ṭurṭūxa*

A *Ṭurṭūxa* existien quatre banys *-hammam-* dels quals no se sap gaire res segur avui dia (Bramon, 2000: 126). Negre (2015: 354) planteja que, com a mínim, un d'ells es va edificar a mitjans de s. X en el marc de les reformes califals. Curto *et al.* (1986) van proposar que el complex subterrani (Fig. 31) format per diverses cambres cobertes amb volta de canó i unides mitjançant passadissos, l'accés al qual es troba en els baixos d'una de les cases enderrocades al c/Sant Felip Neri, i que fou descobert entre els anys 1983 i 1984 era un d'aquests banys (Ferré, 2017: 451). Al núm. 6 del c/Sant Jaume es va trobar un conjunt format per tres naus amb dipòsits i estructures relacionades amb l'abastiment, tractament i circulació de l'aigua que s'ha datat entre els ss. XI i XII i s'ha interpretat com els *sarracenus balneatoris* que un document del s. XIII menciona al barri de Remolins (Kirchner *et al.*, 2015: 128). En una intervenció de l'any 2000 als carrers Rasquera, Pintor Casanova i a la pl. de la Immaculada -al nord d'una via andalusina- va aparèixer part d'un gran arc de carreus per a l'accés de 5'5 m de llum que acollia al seu interior restes de diferents bassetes, un pou, canalitzacions d'argila, etc. i que, conjuntament amb els materials recuperats, han conduït a identificar aquest espai com un altre *hammam* (Montañés, 2007: 287).

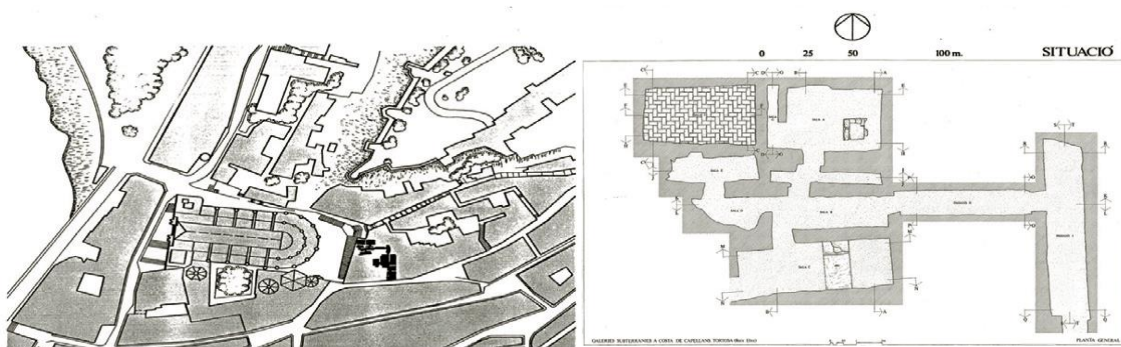

Figura 31. Planta del complex de voltes feta per Lorient i Julià el 1984 (Ferré, 2017: 454).

4.2.6.2. *Lārida*

Les fonts cristianes ens informen de l'existència de tres *hammam* a *Lārida*. Les restes d'un d'ells es troben, actualment, sota el Palau de la Paeria. En una intervenció dels anys 80 al costat de la façana de l'avinguda Blondel de la Paeria es van localitzar un

paviment de lloses i una estructura graonada enfrontada al riu que van interpretar-se com la piscina d'uns banys àrabs. Pel material no s'ha pogut datar la construcció de l'edifici, però s'ha suggerit el s. X, ja que coincideix amb el màxim desenvolupament de la ciutat. Un document del 1208 en fa referència amb el nom de Banys del Pardinal, que l'historiador Lladonosa va ubicar al costat dels Banys de Magdalena i dels Banys del Rei, dels quals no s'ha conegut cap resta arqueològica, i que van restar actius fins al s. XV (Loriente *et al.*, 1997: 89).

4.2.6.3. Saraqusta

Arqueològicament, no s'ha trobat cap edifici relacionable amb un *ḥammām* a Saraqusta, però les fonts mencionen la construcció d'un per part del govern de Yaḥyā ibn Muḍīr entre 1022 i 1037, sense especificar la ubicació ni les característiques (Mendivil, 2019: 89; Galve, 2010: 163). Tanmateix, a Saraqusta hi ha un edifici vinculable a l'oci, en aquest cas, privat: el palau de l'Aljafería, suposadament, construït pel segon sobirà de la dinastia dels Banu Hud de la ciutat a mitjans del s. XI. Aquest edifici, que ha perviscut en el temps amb les modificacions corresponents, es trobava fora de la muralla que envoltava els ravals, a l'oest (Ewert, 1979: 10). D'aquella època es conserven, a la zona nord, el recinte emmurallat i el pati central amb triple accés al Saló Daurat i, a la zona sud, l'entrada al Mihrab amb un oratori íntegrament preservat del període de taifes.

5. Discussió

Com s'ha pogut observar, el període andalusí de les actuals Tortosa, Lleida i Saragossa mostra unes ciutats amb uns espais i edificis que exerceixen diferents funcions en base a les quals s'ha dividit l'anterior apartat. A continuació, es relacionarà allò apreciat sobre l'organització dels objectes d'estudi amb la bibliografia generalista existent al respecte amb l'objectiu de respondre les qüestions plantejades a l'inici del treball.

El primer punt a valorar en un estudi sobre urbanisme és l'elecció de l'emplaçament per a la futura ciutat. En els casos analitzats és fàcil reconèixer una certa similitud: els conqueridors van escollir zones prèviament construïdes i ocupades pels romans, situades a prop de com a mínim un curs fluvial -*Lârida* restava envoltada de dos i amb una topografia propícia per al control del territori immediat -medina- i circumdant, especialment, pel que fa a *Ṭurṭūxa* i *Lârida*²¹. Mazzoli-Guintard (2002: 56) explica la

²¹ Segons la classificació tipològica de Mazzoli-Guintard sobre les ciutats d'organització musulmana a la península Ibèrica *Saraqusta* és una *ciutat-pont*, ja que s'ubica en un lloc poc accidentat topogràficament i

contemplació d'aquestes condicions en la decisió sobre la ubicació de la ciutat andalusina per la doble necessitat de protegir-se i d'atraure habitants.

Pel que fa a l'estructuració de l'espai urbà, cal tenir present que cap de les tres ciutats estudiades és purament de nova planta -malgrat el lapse temporal entre les ocupacions romana i andalusina de *Làrida* existia un precedent- i que aquest fet va obligar la comunitat musulmana a prendre decisions sense una total llibertat sobre el territori. Com s'ha detallat en l'anàlisi, les solucions van ser diverses. En general, i de forma inicial, es van respectar els carrers principals i les muralles o bé el seu traçat anteriors²², però també es van reaprofitar materials de construcció i fonamentacions d'època romana, per a la qual cosa es degueren destruir llurs edificacions, així com assentar estructures andalusines sobre espais anteriors inutilitzats en la formació de la medina. Així doncs, i com ja va anunciar Mazzoli-Guintard (2002: 56), al s. VIII a la península Ibèrica el poble musulmà va acontentar-se amb la xarxa urbana anterior i va crear ciutats amb pervivències i adaptacions al traçat urbà.

Ara bé, la societat que s'hi instal·lava per primera vegada requeria de noves estructures i d'una forma concreta de disposar-les per tal de cobrir les seves necessitats culturals i religioses bàsiques.

García-Bellido resumeix els aspectes canviants d'una ciutat andalusina amb un urbanisme preestablert en: l'estretament dels carrers; la privatització de l'ús dels carrers amb l'establiment de portes de tancament, l'apropiació d'adarbs i carrerons; la curvatura o trencament de carrers preexistents; la invasió de l'espai públic per part de les cases; l'encegament de murs i façanes als carrers i l'obertura als patis interiors; el tancament de vies i àrees urbanes prèvies o la desaparició i l'obertura de noves vies a través d'espais edificats anteriorment que desfiguren per complet les trames heretades; la introducció de la mesquita; la difusió d'un tipus de banys -*hammam*-; l'expansió dels socs; i la segregació funcional, ètnica i/o religiosa dels barris (Navarro *et al.*, 2007: 52). Tots ells s'han vist en major o menor mesura en les tres ciutats objecte d'estudi, però no tots van ser obra del primer moment d'ocupació, ja que, com novament bé diu Mazzoli-Guintard

proper a un riu que, tanmateix, no sembla que controli perquè s'allunya del seu pont (Mazzoli-Guintard, 2002: 56); mentre que *Ṭurṭūxa* i *Làrida* són *ciutat-acròpolis*, consistents en l'existència d'una elevació important on s'assenta l'alcassaba que quedaria topogràficament separada de l'hàbitat, ubicat als seus peus, produint-se una discontinuïtat de l'ocupació de l'espai urbà (Loriente *et al.*, 1997: 94).

²² De Lleida, en què el coneixement sobre la urbs romana és encara escàs (Junyent *et al.*, 1983), no es pot assegurar aquesta qüestió.

(2002: 57), “la morfologia urbana està en permanent construcció i es modela sobre els esdeveniments que l’afecten”.

Poques són les dades que ens parlin de les ciutats estudiades entre l’inici de l’ocupació musulmana i el s. X²³, quan ja trobem ben constituïts i documentats²⁴ la seu del poder polític amb les seves instal·lacions annexes -Suda, zona residencial del governador i la seva família i cementiri privat-, les principals defenses urbanes -muralls de la Suda i de la medina, així com l’arsenal de *Ṭurṭūxa*-, el principal centre religiós -la mesquita aljama-, alguns elements d’oci -dos *hammam* de *Ṭurṭūxa* i *Lârida*- i comercials -les drassanes de *Ṭurṭūxa*-. Es tracta del “ressorgiment de la vida urbana” l’inici del qual Mazzoli-Guintard (2002: 56-57) data en el segon quart del s. IX. Si bé és cert que la urbanització de qualsevol espai requereix un temps més o menys prolongat, la manca d’informació sobre estructures existents anteriorment en les medines sembla més associable a la destrucció dels possibles vestigis per part de les construccions o reformes posteriors. Ara per ara, doncs, no podem saber amb suficient certesa quin va ser el primer edifici o element arquitectònic a construir-se ni com va anar creixent la ciutat fins a constituir una medina completa, però s’espera que amb l’avenç de la recerca en aquest àmbit es puguin omplir els buits d’informació esmentats.

Entre els ss. X i XI les ciutats van créixer tot ocupant espais que, anteriorment, restaven enjardinats o lliures d’edificacions, possiblement, perquè des de l’inici es decidís reservar-los preveient futures ampliacions. Navarro *et al.* (2007: 96) ha definit dos tipus d’expansió del terreny no construït observables en les medines objecte d’estudi: aquell que afecta zones no construïdes, però inicialment reservades en previsió al creixement urbanístic i el que afecta els espais estrets entre les cases existents. El primer genera un urbanisme regular, mentre que el segon difícilment. Mazzoli Guintard (2002: 56) considera que es tracta d’una època de reformes urbanes en què es multipliquen els palaus, es construeixen ponts, canals d’aigua, banys, s’amplia la mesquita aljama o es fortifica el recinte urbà i es desenvolupen els ravals. Tot plegat té relació amb l’augment important d’habitants que van patir aquestes medines i que va comportar una saturació que calia resoldre.

²³ La informació cronològica de *Saraqusta* resulta especialment escassa.

²⁴ Alguns espais i edificis que, segurament, existirien en la ciutat en aquest moment no s’han mencionat aquí perquè no ha aparegut la informació cronològica que permeti ubicar-los adequadament.

Hi ha una tercera fase a partir de la segona meitat del s. XI consistent en la consolidació de les estructures existents i l'increment del perill davant l'avenç cristià. En aquests moments, les nostres ciutats han completat el seu emmurallament, han substituït les antigues estructures de desguàs de l'aigua consistents en pous sèptics per una complexa xarxa de clavegueres i assoleixen el màxim increment d'unitats domèstiques.

Aquest breu recorregut per l'evolució urbana de les medines estudiades ha de correlacionar-se amb el seu context històric. Estem davant tres ciutats força importants en l'actual àrea de la conca de l'Ebre que van patir diversos canvis pel que fa al poder polític i que, tanmateix, mostren una capacitat de gestació i de consolidació urbanística a destacar. Una de les preguntes que em faig al respecte, doncs, és fins a quin punt els teòrics conflictes entre musulmans i entre aquests i els propers enemics cristians van interferir en la formació de dites medines? Tot i no tenir la resposta, crec important aportar en aquest punt les suggerències de diverses autories respecte l'agent o els agents actius de la construcció de les diverses medines. Gutiérrez (2015: 217) i Mazzoli-Guintard (2002: 58) coincideixen en la doble participació del poder polític i de la societat civil. El primer autor, per exemple, explica que a *Saraqusta* l'autoritat hauria organitzat, únicament, les principals vies de comunicació, el repartiment de terres als grups nous i la implantació de la mesquita major, els banys públics i el sistema defensiu i creu que aquest model és extrapolable a la resta de ciutats andalusines. La segona autora, en canvi, fa indicatiu en com el grau d'autoritat política pot condicionar la morfologia urbana, atenent-se al fet que quan aquesta es debilita l'espai públic deixa de desenvolupar-se i, a més, considera que és el veïnatge qui té capacitat creadora i modificadora sobre els carrers secundaris que no estarien tan lligats al control polític.

Malgrat no existir una ciutat andalusina estàtica, com s'ha volgut reflectir en els anteriors paràgrafs, per veure el tipus d'organització infraestructural i si aquesta estava regida per una estricta voluntat de segregació ja sigui de base funcional, social o ètnic-religiosa, com alguns investigadors afirmen i ja s'ha comentat, recorrerà a la darrera ciutat andalusina dels tres casos d'estudi, ja que, d'alguna manera, és la més completa.

El primer que observem és que les tres ciutats es divideixen en tres nivells²⁵, normalment, separats per muralles, a excepció del cas de *Làrida* per al qual no s'han

²⁵ El model de ciutat islàmica clàssic inclou tres àmbits: la *qasba*, espai polític, administratiu i de residència dels governants; la *madīna*, centre de la vida religiosa i social amb la mesquita aljama, banys, basars i àrea

trobat les suposades muralles que envoltarien els ravals. Un nivell seria la ciutadella o fortalesa polític-militar -*almunia*-; un altre, la *madîna* o ciutat civil i, finalment, els ravals que s'han considerat àrees totalment urbanes en tant que comprenen quasi tots els espais d'una ciutat amb les seves funcions -tancament defensiu, accessos, xarxa viària, comerç, dependències política, judicial i militar, etc. (Epalza, 1991: 11). Les muralles tindrien una doble funció: defensiva, essencial en la ciutat andalusina, ja que majoritàriament s'instal·lava en zones poc elevades per facilitar l'adquisició d'aigua, la producció artesanal i el comerç; i de control d'accés (Epalza, 1991: 15).

També tots els casos d'estudi han mostrat una planificació i disposició ordenada dels carrers que, segons Mazzoli-Guintard (1996: 123-124 citat a Bea *et al*, 2011: 500), és característica de moltes ciutats andalusines i, especialment, d'aquelles que són fundades de nou o que es desenvolupen en solars ocupats ja en època romana, però després d'un ampli lapse de temps d'abandó, que, tanmateix, no s'observa en les medines de *Saraqusta* i *Ṭurṭūxa*.

Sobre la ciutadella o fortalesa polític-militar de les ciutats estudiades, s'observa com incloïa l'edifici de l'alcassaba que, especialment, a *Lârida* i *Ṭurṭūxa* s'alça per sobre la medina proveint-se d'un control important de l'entorn, alhora que adquiria una situació destacada en el paisatge en concordança amb la seva funció d'allotjar el governador de la ciutat, és a dir, l'encarregat de protegir-la. En aquest espai de la medina també viurien la família del governador i la guarnició (Epalza, 1991: 16), de manera que, com s'ha comprovat a *Lârida*, hi hauria una zona domèstica de suficient luxe i, si no tots, alguns serveis, com ha demostrat el descobriment d'un cementiri que s'ha suposat d'ús restringit per als ocupants del conjunt fortificat de *Ṭurṭūxa*. Epalza (1991: 17) esmenta, però, la possibilitat que aquesta seu del poder polític es traslladés a una *almunia* exterior que acabés funcionant com a ciutadella autònoma després d'haver-se reforçat militarment i anota que és el que podria haver succeït amb *Saraqusta* i l'Aljafería.

Al recinte de la medina, entès ara, estrictament, com el primer espai ocupat per la societat civil abans de la necessitat de crear els ravals al seu voltant, es trobarien edificis de diferent funció. Parlem primer de les mesquites aljama. Malgrat que en cap dels tres

residencial; i els ravals, on es desenvolupa, preferentment, l'activitat artesanal, es comercia i s'habita (Kirchner, 2015:120).

casos s'ha pogut confirmar la seva ubicació exacta, les suposicions fan situar-les a prop dels principals eixos de la ciutat -aquells que es van heretar d'època antiga-, a excepció de la de *Làrida*, que, estranyament, es trobaria a l'interior de l'*almunia*. Segons Navarro *et al.* (2007: 52-54), l'obligatorietat d'assistir els divendres a la mesquita va generar uns trets específicament islàmics en l'urbanisme com el desenvolupament d'una xarxa viària que unia la mesquita amb les portes de la muralla i amb els carrers principals i la concentració dels establiments comercials entorn la mesquita i a ambdós costats dels carrers principals. D'espais comercials situats a l'entorn de la mesquita aljama només s'ha constatat arqueològicament un cas a *Saraqusta*. Tanmateix, això no vol dir que no n'haguessin existit més que seguissin aquest patró ni en aquesta ni en les altres dues ciutats objecte d'estudi. Alguns autors apunten cap al trasllat d'aquestes estructures, entre d'altres -banys, tallers industrials i cementiris-, als ravals a causa de la saturació de les medines (Navarro *et al.*, 2007: 96, 123). Malauradament, el fet que en la darrera ciutat andalusina, ja saturada, es trobessin aquestes edificacions extramurs, especialment, els cementiris²⁶, els tallers i les botigues ha comportat l'errònia creença que des d'un origen havia estat així. De fet, en els tres casos d'estudi es tenen uns pocs exemplars que se situaven a l'interior de la medina. Pel que fa a les àrees destinades a l'habitatge de l'interior de la medina, s'ha trobat una tendència en els casos de *Làrida* i *Ṭurṭūxa* a ubicar-se a tocar del perímetre emmurallat. Segons Epalza (1991: 17) a la medina civil el poder s'exerceix a través de funcionaris civils vinculats amb l'alcalde, però no s'ha identificat cap estructura o edifici destinat a la funció política en aquesta zona de les nostres medines.

Els ravals que, com ja s'ha comentat diverses vegades, es creen per una necessitat d'eixamplar l'espai urbà en relació amb el creixement demogràfic a l'interior de la medina, tindrien la mateixa estructura que la medina anteriorment descrita, a més d'acumular els espais industrials i comercials i els cementiris que esdevingueren més fàcilment de tipus periurbà (Navarro *et al.*, 2007: 77 i 79).

La recerca sobre l'urbanisme andalusí en la zona estudiada és encara força incipient. Possiblement, la incapacitat d'obtenir una imatge arqueològica completa de les ciutats estudiades, ja que són elements vius, comporta moltes de les seves limitacions. En aquest sentit, cal seguir connectant els resultats de les fortuïtes troballes arqueològiques

²⁶ La presència de cementiris intramurs no estava impedita per llei o doctrina, a diferència del que sí succeïa en època romana (Navarro *et al.*, 2007: 83- 86).

que es derivin de l'arqueologia urbana per omplir el nostre coneixement al respecte. Concretament, resta molt per fer per tal d'esbrinar el funcionament urbà d'una societat politènica-religiosa, ja que la documentació ens parla d'una segregació que, després del present estudi, no es pot definir estructuralment.

6. Conclusions

La consulta de la informació extreta tant de les intervencions arqueològiques com de les fonts escrites medievals i modernes ha permès conèixer, per una banda, quin és l'estat de la recerca en l'àmbit de l'urbanisme andalusí en l'àrea d'estudi i, d'un altre, algunes de les dades que m'havia proposat aprendre a l'inici d'aquest treball a través dels objectius plantejats.

La qüestió de l'urbanisme andalusí i, en concret, de les ciutats objecte d'anàlisi ha millorat substancialment amb l'inici de segle i el consegüent augment de les actuacions arqueològiques urbanes en què l'aparició de vestigis de l'època han fet inevitable el seu estudi. Tanmateix, es tracta d'un estudi força limitat a causa del funcionament de l'arqueologia urbana, que impedeix investigar sobre un projecte de recerca amb unes finalitats determinades com podria ser *conèixer els espais religiosos de la ciutat andalusina*, ja que la zona a excavar depèn de la realització de modificacions en el subsòl de les actuals ciutats. Aquest factor ha condicionat força les respostes que he pogut donar als objectius plantejats i, per aquesta mateixa raó, resten sotmeses a una actualització constant. També cal senyalar que jo mateixa he qualificat d'ambiciosos el títol i principal meta d'aquest treball en el sentit que per poder extreure unes conclusions idònies s'hagués necessitat un estudi molt més profund pel que fa al nombre d'objectes d'estudi, de fonts d'informació i de perspectives teòric-pràctiques tinguts en compte.

Amb tot, considero que m'ha estat possible conèixer en força mesura l'organització d'una ciutat andalusina i lligar-ho amb la visió actual de les medines de *Saraqusta*, *Lârida* i *Ṭurṭūxa* complint amb els propòsits del treball.

En primer lloc, s'ha detectat una coincidència entre l'organització macroespacial de les ciutats andalusines i la de les islàmiques clàssiques consistent en la separació de l'espai urbà en tres nivells distingits per muralles, que pot suggerir l'existència d'una ciutat model que s'hauria imitat, com a mínim, en aquesta part de l'*Estat islàmic*. Internament les ciutats han mostrat una certa similitud entre elles i respecte la ciutat

model, però mai total. Les petites diferències -la disposició de la mesquita al turó de la Suda en el cas de *Lârida*, l'existència del palau de l'Aljafería a *Saraqusta* i d'un arsenal i drassanes a *Turtûxa*- s'expliquen per la naturalesa del territori on s'assenta la ciutat i per la importància o el context geopolític de cada ciutat, però sobretot per les decisions que els governadors i demés agents actius de la construcció urbana prenguessin.

Tenint en compte aquesta triple estructuració espacial de la ciutat, hom a priori pot pensar que a cada recinte li corresponen, estrictament, unes funcions. La microescala d'estudi a què he sotmès aquest treball ha permès observar com totes les funcions existents en una ciutat -residencials, d'oci, religioses, polítiques, productores i comercials- es veuen més o menys representades en les tres àrees emmurallades. A la zona coneguda com *almunia* o *qasba* trobem funcions polítiques, religioses -cementiris- i residencials convivint, per posar un exemple. De manera que, tot i que les definicions donades per a cada àrea urbana són força representatives de la realitat general, cal insistir en la seva polifuncionalitat. El mateix succeeix amb la disposició de les estructures funcionals -habitatges, cementiris, etc.-, que mostren una ubicació preferent, però no s'agrupen estrictament, tenint tota classe d'edificis repartits extensament per la ciutat.

El segon objectiu ha estat menys exitós que l'anterior. Malgrat les fonts històriques ens informaven de la segregació ètnic-religiosa que regia les medines andalusines, no ha estat possible identificar cap de les estructures que serien utilitzades per un grup i no pels altres. Aquesta qüestió és, possiblement, una de les més difícils de resoldre historiogràficament, ja que si les fonts escrites no ens detallen la ubicació i les característiques d'aquests espais, com sembla que succeeix, l'arqueologia requeriria d'una excavació extensiva i completa de les ciutats, a més d'una anàlisi profunda de qualsevol aspecte que pogués dur-nos a detectar les diferències i, tot i això, s'escaparia informació. En aquest sentit, trobo que pot ser una línia de recerca interessant i necessària en tant que l'objectiu principal de qualsevol arqueòleg i historiador ha de ser conèixer les societats del passat, fer història social, que és fer història a parer meu. El que sí que s'ha pogut detectar són desigualtats en les tècniques de construcció i forma de les estructures que es deuen a diferències de caire social, però no s'ha pogut detallar, ara per ara, l'origen d'aquestes. Només l'ajuda d'unes fonts escrites que descrivissin acuradament els amos de les cases podria aclarir els interrogants.

Per últim, aquest treball ha aconseguit explicar cadascun dels canvis que es van produir en la ciutat andalusina de la conca de l'Ebre al llarg de la seva existència

detectant-hi factors polítics i, especialment, demogràfics com a desencadenants dels mateixos. La coincidència en les datacions i el tipus d'evolució de les tres ciutats objecte d'estudi podria parlar d'una societat força interconnectada tant per l'escassa distància entre elles com per la submissió a un mateix context polític-històric desencadenant de dites fases.

7 . Bibliografia

Abd al-Karim, Gamal. (1972). Terminología geográfico-administrativa e Historia político-cultural del Al-Andalus en el <Mu'yamal-buldan> de Yagut, *Publicaciones de la Universidad de Sevilla/ Anales de la Universidad Hispalense*, pp. 206.

Albero, Daniel; Calderón, María; Calvo, Manel; Gloaguen, Emmanuelle. (2011). Calvià durante la época medieval islámica a Calvo, Manel i Agualeles, Antnio (eds.), *Patrimonio cultural del municipio de Calvià*, vol. I, pp. 165-176.

Barceló, Miquel; Ballestín, Xavier; Retamero, Félix; Kirchner, Helena. (1999). *Musulmans i Catalunya*, Barcelona, Empúries, pp. 159.

Bea, David; Diloli, Jordi; Ferré, Ramón; González, Álex; Vilà, Jordi; Kirchner, Helena; Virgili, Antoni. (2011). L'urbanisme del suburbi meridional de la ciutat de Tortosa en època medieval (segles XI-XIV). La intervenció arqueològica al carrer Montcada de Tortosa (Baix Ebre) a *Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Ajuntament de Tarragona, pp. 497-510.

Blasco, Mònica; Lorient, Ana; Melian, Rosa. (1989). Memòria de l'excavació arqueològica al solar del carrer Rasquera i l'Hospitalet, de Tortosa, pp. 359.

Blasco, Asunción. (2005). [<Los judíos de Zaragoza en los siglos XIII-XIV>](#). *Aragón Sefarad* (Diputación Provincial de Zaragoza), pp. 209-220.

Bolòs, Jordi. (2000). "La ciutat i el seu entorn al segle XV. Els horts de la ciutat de Lleida segons els Censos Manifestats de l'any 1429", a Enric Vicedo (ed.), *Terra, aigua, societat i conflicte a la Catalunya occidental*, Pagès editors, Lleida, p. 69-80.

Bramon, Dolors. (2000). *De quan érem o no musulmans: textos del 713 al 1010*. Eumo, pp. 427.

Bramon, Dolors. (2015). Moros, jueus i cristians en terra catalana: Memòria del nostre passat. Lleida, Pagès, pp. 150.

Cervelló, Frederic., Ciurana, Judit. (2017). Intervenció arqueològica al solar situat entre els carrers de la Mercè i de Sant Felip Neri i la Plaça dels Estudis - Nou edifici Judicial, Memòries d'Intervenció Arqueològica, pp. 223.

Curto, Albert; Loriente, Ana; Martínez, Mª Rosario; Ros, Elisa. (1986). Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, pp. 120.

De Juan, Jorge. (2005). Las alcazabas: fortalezas urbanas del al-Andalus. In *II Congreso de Castellología Ibérica: Alcalá de la Selva (Teruel). 8-11 noviembre 2001*. Asociación Española de Amigos de los Castillos, pp. 433-443.

Díaz, Pablo; Martínez, Clelia. (2007). *Hispania tardoantigua y visigoda*. Ediciones AKAL, pp. 607.

Díaz, José; Olmedo, Fernando; Clavero, Manuel. (2009). Atlas de la historia del territorio de Andalucía. *Consejería de Vivienda y Ordenación del Territorio, Instituto de Cartografía de Andalucía, Sevilla*, pp. 21.

Epalza, Mikel. (1991). *Espacios y sus funciones en la ciudad árabe*. Institución "Fernando el Católico", pp. 29.

Ewert, Christian. (1979). *Hallazgos islámicos en Balaguer y la Aljafería de Zaragoza*. Vol. 97. Ministerio de Educación, pp. 422.

Ferré, Ramon; Bricio, Laura. (2016-2017). Memòria de la intervenció arqueològica preventiva de les cases de la Catedral de Tortosa. Campanyes dels anys 2016-2017. Iber, Arqueología, Patrimoni i Turisme SL. Ajuntament de Tortosa, pp. 901.

Ferré, Ramon. (2017). Intervenció arqueològica al carrer de Sant Felip Neri (Tortosa, Baix Ebre) a Martínez, Joan; Diloli, Jordi; Villalbí, Maria del Mar. (eds.). Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre, pp. 451 - 461.

Ferré, Ramon. (2017). Intervenció arqueològica a l'Hospitalitat de Lourdes (Tortosa, Baix Ebre) a Martínez, Joan; Diloli, Jordi; Villalbí, Maria del Mar. (eds.). Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre, pp. 462 - 471.

Galve, Mª Pilar. (2010). El espacio urbano en la Zaragoza islámica: balance y algunas novedades. *Actas I Jornadas de Arqueología Medieval en Aragón. Balances y novedades, Museo de Teruel-Instituto de Estudios Turolenses, Teruel*, pp. 157-204.

Gutiérrez, Francisco Javier. (2015). Algunos contextos arqueológicos urbanos de Saraqusta. *Aragón en la Edad Media*, (26), pp. 201-241.

Hernández, José Antonio. (2004). La mezquita aljama de Zaragoza a la luz de la información arqueológica. *Ilu. Revista de Ciencias de las Religiones Anejos*, 10, pp. 65-91.

Junyent, Emili; Pérez, Arturo. (1983). Noves dades sobre la ciutat romana d'Ilerda. *Tribuna d'Arqueologia*, vol. 1982-1983, pp. 63-73.

Kirchner, Helena; Virgili, Antoni. (2015). De Turtusa a Tortosa. La ciutat abans i després de la conquesta catalana (1148) a *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya: Barcelona. 22-25 de maig de 2014*, Ajuntament de Barcelona, pp. 117-144.

Lafuente, Mario. (2016). Las murallas de Zaragoza en la Edad Media a A.R.C.A. (ed.) *Recintos amurallados. Actas de las VII Jornadas de Castellología Aragonesa*, Zaragoza, pp. 231-266.

Lorenzo, Jesús. (2020). El Tagr Al-Andalus según los geógrafos y los compiladores musulmanes (siglos IX-XI) a Brufal, Jesús; Negre, Joan; Sabaté, Flocel. (eds.) a *Arqueologia Medieval: Fortaleses a la Vall de l'Ebre (segles VII-XI)*, Pagés editors, pp. 21-46.

Lorient, Ana. (1990). *L'horitzó andalusí de l'antic Portal de la Magdalena*. Monografies d'Arqueologia Urbana, Lleida, núm. 2. Ajuntament de Lleida, pp. 139.

Lorient, Ana; Gil, Isabel; Payà, Xavier. (1997). Un exemple del model urbà andalusí: medina Larida. L'aportació de l'arqueologia urbana al món àrab. *Revista d'arqueologia de Ponent*, núm. 7, pp. 77-106.

Malpica, Antonio. (2010). La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social. *La vida urbana en al-Andalus y su papel en la estructura del poblamiento y en la organización social*, pp. 401-420.

Martínez, Joan; Miró, Núria. (1993). Les excavacions arqueològiques a la plaça de Sant Jaume de Tortosa (Baix Ebre), *Tribuna d'Arqueologia*, pp. 129 – 135.

Martínez, Joan. (1994). Aproximació a la Tortosa islàmica: l'evidència arqueològica. *Butlletí arqueològic*, 15, pp. 331-337.

Martínez, Joan. (1996). Memòria intervenció arqueològica amb motiu del projecte de construcció de 10 habitatges HPO al carrer Ginestar-carrer Travessia Mur (Tortosa), pp. 47.

Mazzoli-Guintard, Christine. (2002). Las ciudades islamicas: tipologia y evolucion en la Peninsula ibérica. *Cuadernos de la Alhambra*, pp. 49-83.

Mendívil, Aránzazu. (2019). *Alfajār assaraqusī: ceràmica andalusí en el teatro romano de zaragoza* (Doctoral dissertation, Universidad de Zaragoza), pp. 1118.

Molina, Luis; Ávila, Mª Luisa. (1985). *La división territorial en la Marca Superior de al-Andalus*, Guara, pp. 11-24.

Montañés, Cinta. (2000). Solar C/Rasquera i pintor Casanova i Pl. Immaculada, *Memòries d'Intervenció Arqueològica*, pp. 241.

Montañés, Cinta. (2007). «Una troballa excepcional de la cultura jueva a Tortosa». *Recerca*, Núm. 11, pp. 285-292.

Montañés, Cinta; Ramos, Àlex. (2017). Intervenció al carrer de la Mercè, 6 de Tortosa, seu de la biblioteca comarcal Marcel·lí Domingo a Martínez, Joan; Diloli, Jordi; Villalbí, Maria del Mar. (eds.). Actes de les I Jornades d'Arqueologia de les Terres de l'Ebre, pp. 31-41.

Montilla, Irene. (2018). Ciudad andalusí y arqueología. Un espacio para la reflexión. *Treinta años de Arqueología Medieval en España*, pp. 175-203.

Nakhli Mtiri, AbdelKader. (2006). *La ciudad islámica: sus referencias culturales a La inmigracion y la interculturalidad*, 28/04/2006, Biblioteca Regional de Madrid, pp. 44.

Navarro, Julio; Jiménez, Pedro. (2007). *Las ciudades de Alandalús. Nuevas perspectivas*. CSIC-UZA-Cortes de Aragón-Instituto de Estudios Islámicos y de Oriente Próximo (IEIOP), pp. 145.

Negre, Joan. (2013). Evolució de la xarxa viària del territori de Tortosa entre l'Antiguitat i l'Edat Mitjana. *Quaderns de Prehistòria i arqueologia de Castelló*, Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, pp. 209-228.

Negre, Joan. (2015). La consolidació d'una "madina" en l'àmbit d'al-Tagr al-Sarqi: reformes a l'edificació pública i els elements defensius urbans de Turtüsa durant el Califat (940-974). In *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya: Barcelona. 22-25 de maig de 2014*, Ajuntament de Barcelona, pp. 347-358.

Negre, Joan; Castelló, Martí. (2015). Urbanismo en la Marca Oriental de al-Andalus durante el Califato (940-974): el ejemplo de Madina Turtüsa a través de las fuentes arqueológicas y escritas. *SAGVNTVM. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 47, pp. 187-201.

Olivé-Busom, Júlia; Kirchner, Helena; López-Costas, Olalla; Márquez-Grant, Nicholas. (2020). Arqueología funeraria andalusí en Cataluña y la provincia de Castellón. Un estado de la cuestión. *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 27, pp. 235-267.

Real Academia Española. (2021). Fondac. Edició electrònica 23.3 [consulta: 24/06/2022].

Rosselló-Bordoy, Guillermo. (1986). Sharq al-Àndalus i la investigació arqueològica: estat de la qüestió. *Estudi General*, (5), pp. 253-263.

Sancho, Marta. (2005) *Catalunya any zero. El paper de l'Islam en els nostres orígens*. Universitat Oberta, pp. 153.

Serrano, Josep. (2007). La coexistència de les comunitats cristiana, jueva i sarraïna a Tortosa a la baixa edat mitjana. *Revista de Dret Històric Català*, pp. 22.

UNED Tudela. (2009-2010). El Islam en la Edad Media. Líneas Generales del Mundo Islámico Medieval. *Historia Medieval I (V-XII)*, pp. 17. Accés online a <https://www.studocu.com/es/document/uned/sociedades-extraeuropeas-medievales-islam-y-extremo-oriente/el-islam-en-la-edad-media/17895836> [darrera consulta: 03/06/2022].

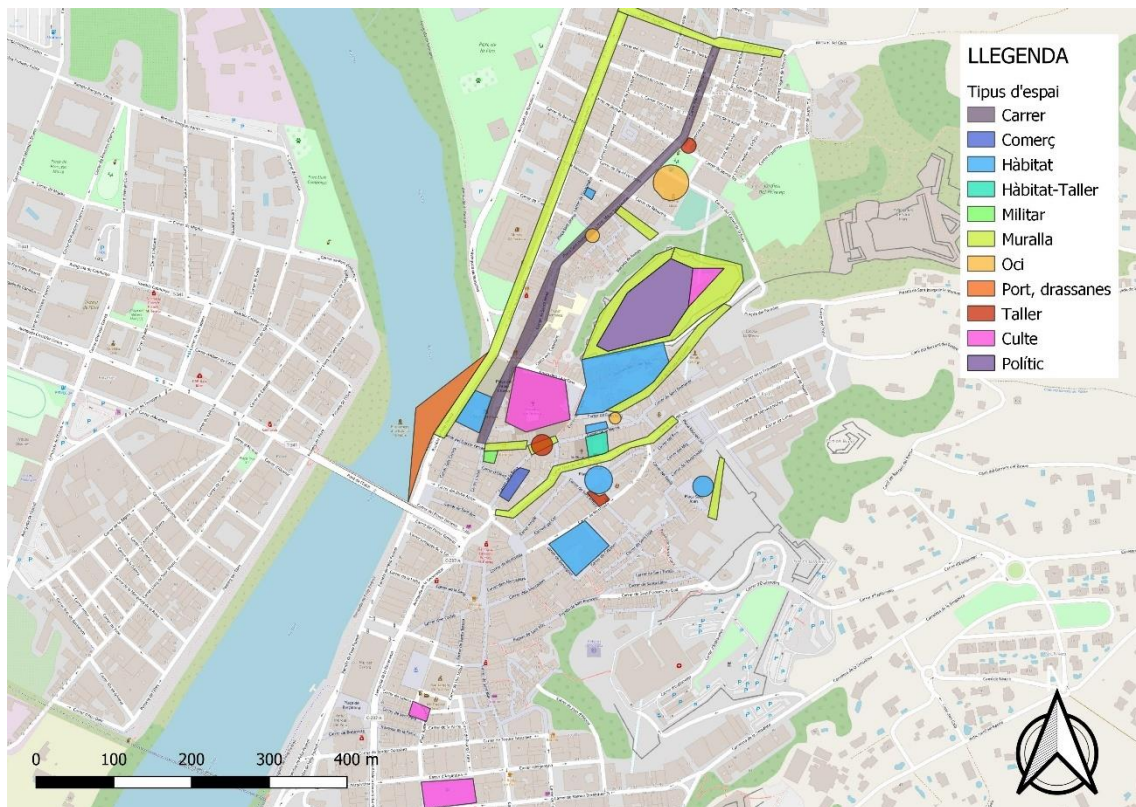
Vilà, Jordi. (2013): Memòria sobre el sondeig amb georadar efectuat a la Catedral de Santa Maria de Tortosa (Baix Ebre). Novembre de 2012. Núm. Mem.: 11568, pp. 31.

Annex 1: Mapes QGIS

A causa de la poca claredat d'algunes fonts, alerto als possibles lectors i lectores d'aquest treball que les figures representades en els mapes no segueixen amb certesa, en la majoria de casos, la morfologia i/o l'orientació originals, sinó aquella que suggereixen el traçat actual dels carrers i la descripció de la seva ubicació. Puntualment, a més, la toponímia d'avui dia recolza aquesta representació hipotètica.

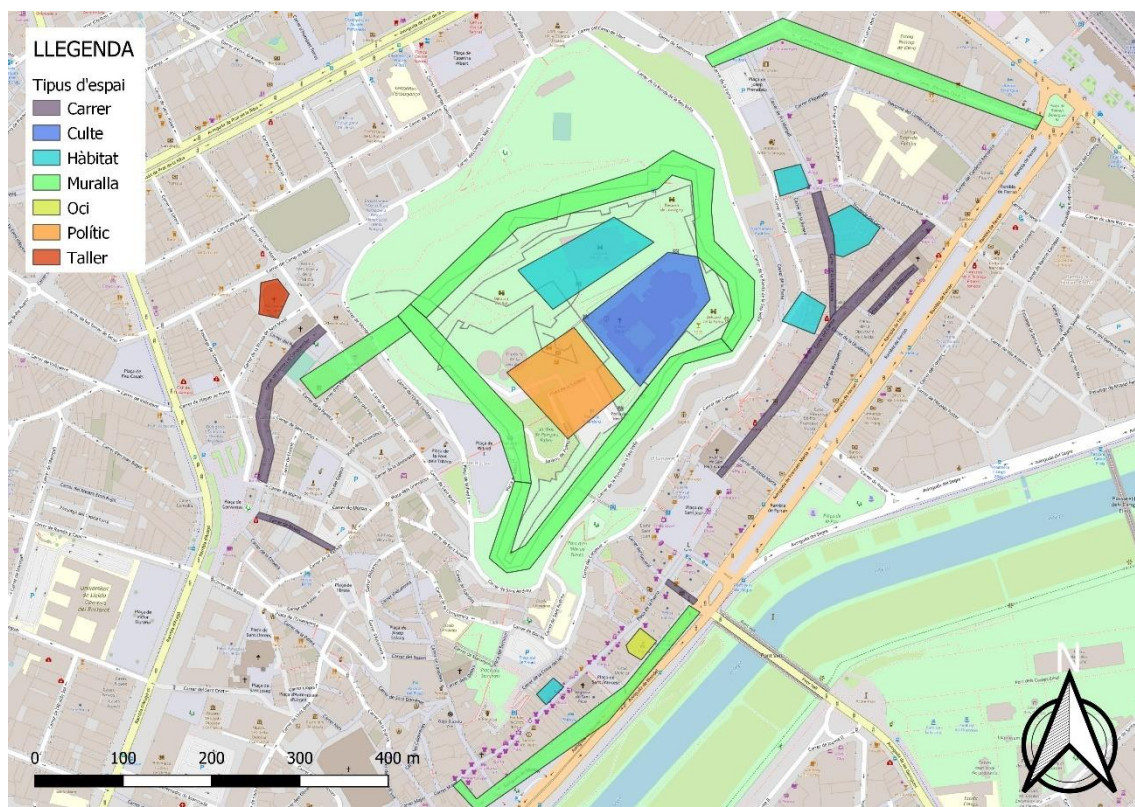
Annex 1.1: *Ṭurṭūxa*

Mapa de *Ṭurṭūxa* amb la informació existent sobre les funcions de les diferents estructures conegudes. Elaboració pròpia (Nèvia Pujol i Bertran).

Annex 1.2. *Làrida*

Mapa de *Làrida* amb la informació existent sobre les funcions de les diferents estructures conegudes. Elaboració pròpia (Nèvia Pujol i Bertran).

Annex 1.3. Saraqusta

Mapa de *Saraqusta* amb la informació existent sobre les funcions de les diferents estructures conegudes. Elaboració pròpia (Nèvia Pujol i Bertran).

